

بررسی فقهی و حقوقی سلب امنیت شهروندی در هوش مصنوعی

پدیدآورنده (ها) : حکیم، سید مجتبی؛ ابراهیمیان، سید حسین

حقوق :: نشریه پژوهش های فقه و حقوق اسلامی :: تابستان ۱۴۰۲ - شماره ۷۲ (A/ISC)

صفحات : از ۷۴ تا ۱۰۱

آدرس ثابت : <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/2091155>

تاریخ دانلود : ۱۴۰۴/۰۷/۱۷

مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نور) جهت ارائه مجلات عرضه شده در پایگاه، مجوز لازم را از صاحبان مجلات، دریافت نموده است، بر این اساس همه حقوق مادی برآمده از ورود اطلاعات مقالات، مجلات و تألیفات موجود در پایگاه، متعلق به "مرکز نور" می باشد. بنابر این، هرگونه نشر و عرضه مقالات در قالب نوشتار و تصویر به صورت کاغذی و مانند آن، یا به صورت دیجیتالی که حاصل و بر گرفته از این پایگاه باشد، نیازمند کسب مجوز لازم، از صاحبان مجلات و مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نور) می باشد و تخلف از آن موجب پیگرد قانونی است. به منظور کسب اطلاعات بیشتر به صفحه [قوانین و مقررات](#) استفاده از پایگاه مجلات تخصصی نور مراجعه فرمائید.

- بررسی جایگاه فقهی و حقوقی مجازات تشهیر در ایجاد امنیت عمومی و ارتقاء حقوق شهروندی
- تحلیل فقهی و حقوقی مسئولیت کیفری افراد در جرائم مرتبط با فناوری‌های نوظهور مانند هوش مصنوعی و بلاکچین
- بررسی فقهی و حقوقی امنیت شغلی در شرکت های خصوصی با استناد به قاعده احترام
- بررسی فقهی حقوقی منع اخلال در نظم و امنیت اقتصادی و مالی در پرتو مذاق شریعت و آیات قرآن
- بررسی تاثیر جرایم زیست‌محیطی در امنیت ملی با رویکردی فقهی، حقوقی و جرم‌شناختی
- بررسی فقهی و حقوقی امنیت انسانی، امنیت اجتماعی و حقوق نسل‌های آینده در ایران
- بررسی تطبیقی جایگاه هوش مصنوعی در قضاوت در حقوق ایران و نظام حقوقی انگلستان
- کاربرست قاعده فقهی و حقوقی لاضرر و لاضرار در راستای امنیت ملی، حقوق شهروندی و توسعه گردشگری
- بررسی تطبیقی مسئولیت مدنی ناشی از به کارگیری هوش مصنوعی در جراحی‌های پزشکی از منظر نظام حقوقی ایران و آمریکا
- بررسی چالش ها و فرصت های حقوقی فناوری رگتک در انطباق مقررات مالی با هوش مصنوعی و بلاکچین در سال ۲۰۲۵

بررسی فقهی و حقوقی سلب امنیت شهروندی در هوش مصنوعی^۱

علمی - پژوهشی

سید مجتبی حکیم *

سید حسین ابراهیمیان **

چکیده

نوشتار حاضر در رابطه با دخالت هوش مصنوعی در امنیت و حقوق شهروندی است. این موضوع می تواند در جهات مختلف مورد بررسی قرار گیرد، مانند ایجاد امنیت توسط هوش مصنوعی در حقوق شهروندی، سلب امنیت شهروندان به وسیله ی هوش مصنوعی، ارائه راهکار جبران خسارت در سلب حقوق شهروندی توسط هوش مصنوعی. در این مقاله تنها به موضوع سلب امنیت شهروندان اشاره شده و دو موضوع دیگر مقاله ای مستقل می طلبد. روش کار در این تحقیق، بر مبناء تحلیل محتوا بوده و داده ها به صورت کتابخانه ای با مراجعه به آراء فقهی و حقوقی جمع آوری گردید. بزه کاران با استفاده از هوش مصنوعی می توانند اقدام به سلب امنیت و حقوق شهروندان نمایند، از آنجا که در کشور ما قانون خاصی برای جرائم در هوش مصنوعی وجود ندارد و بعضی می اندیشند جرائم رایانه ای می تواند پاسخگوی موضوع حاضر باشد در حالی که چنین نیست، لذا نگارندگان با تنقیح مناط و بهره گیری از ادله شرعی به موضوع جرم انگاری در سلب امنیت و آسایش شهروندان پرداخته اند. نتیجه ی حاصله از تحقیق آن که سالب امنیت و آسایش شهروندان با استفاده از ابزار هوش مصنوعی محارب و مفسد فی الارض است و در صورت اقدام به آن مستحق اعمال مجازات محارب خواهد بود.

کلید واژه‌ها: امنیت، سلب آسایش، شهروندان، محاربه، هوش مصنوعی

۱- تاریخ وصول: (۱۳۹۹/۰۴/۳۱) تاریخ پذیرش: (مربوط به دفتر مجله)

* دکتری فقه و مبانی حقوق اسلامی، واحد بابل، دانشگاه آزاد اسلامی، بابل، ایران (نویسنده مسئول)

mojtabahakim64@gmail.com

** استادیار، گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، واحد قائمشهر، دانشگاه آزاد اسلامی، قائمشهر، ایران،

Ebrahimian.hossein@gmail.com

۱- مقدمه

دانش نو پای هوش مصنوعی در جهان امروز کاربردهای مثبت بسیاری را بر بهتر زیستن بشر ایجاد کرده و آثار مثبت فراوانی را فراهم آورده است. اما با این وصف، بزه کاران با سوء استفاده از این دانش، به تولید جرم و ایجاد ناامنی در جامعه پرداختند. به این ترتیب بزه تازه ای شکل گرفت که میتوان آن را جدای از جرائم اینترنتی دانست و نام جرائم هوش مصنوعی را برای آن مطرح نمود. این دست از جرائم امنیت جامعه و شهروندان را به مخاطره انداخته و تشویش و نگرانی زیادی را ایجاد نمودند. حقوق شهروندی که به دنبال ایجاد فضایی امن و سالم برای زندگی شهروندان هست و در هر دوره سعی میکند با وضع قانون تازه و دستورالعمل های گوناگون بر این امنیت افزوده و راه را برای بزه کاران تنگ تر نماید، اما متأسفانه بزه کاران با نادیده گرفتن این تلاش، در تولید جرم مخاطره آفریده و امنیت جامعه را دست خوش تهدید و ترس نمودند.

از جمله ی این نا امنی ها میتوان از قتل های خاموش، تغییر در روند حیات، تغییر در آثار مثبت خوراکی ها، ایجاد مزاحمت ها، تغییر در روند اقتصاد، تغییر در کسب و کار و غیره نام برد. هر چند بعضی از این موارد با جرائم اینترنتی، جنگ سایبری، بیوتروریسم، تجارت الکترونیکی همسو می باشند، اما در هوش مصنوعی شکل دیگری از این جرائم صورت می پذیرد که با موارد پیش گفته متفاوت است و محدودیتی در تولید ندارد. برای مثال در جرائم اینترنتی محدوده تولید جرم مانند فضای واقعی است و گاه میتواند محدودتر نیز باشد، اما در این دانش به هیچ عنوان محدودیت وجود ندارد و هر روز شکل تازه تری ایجاد می شود. چون هوش مصنوعی این قابلیت را دارد که خود به خود مجرای تازه ای را ایجاد میکند و سازندگان آن نیز نمیتوانند درک کنند این الگوریتم چگونه عمل کرده و ایجاد شده است. لذا تولید جرم در هوش مصنوعی بسیار خطرناک تر و گسترده تر از موارد مشابه می باشد.

در این پژوهش به روش تحلیل محتوا و با توجه به داده های دانش هوش مصنوعی و آیات و روایات و دیدگاه فقها و حقوق دانان به بررسی اخلال در امنیت شهروندی و چگونگی استیفای این حق برای آسیب دیدگان از این جرائم و راه های مبارزه با آن و تعیین مصادیق مجرمانه و جرم انگاری آنها و تعیین مجازات و محدوده ی آن به تحقیق و بررسی خواهیم پرداخت. پرسش های آغازین این تحقیق آن است:

(۱) چگونه هوش مصنوعی میتواند امنیت شهروندان در جامعه را به خطر اندازد؟

(۲) راه کار فقه و قانون برای جرم انگاری و مقابله با این جرائم و ایجاد امنیت در جامعه چیست؟

برای این دو پرسش دو فرضیه مطرح می باشد:

(۱) هوش مصنوعی همانند هر پدیده ی دیگر میتواند به جای بکارگیری مثبت در جهات منفی و بزه

کارانه نیز مورد استفاده قرار گیرد و امنیت جامعه را به خطر اندازد.

۲) کسانی که با استفاده از هوش مصنوعی به تولید جرم می پردازند می توانند محارب یا باغی یا طاغی باشند و یکی از این موارد به عنوان جرم برای عامل آن در نظر گرفت.

به عقیده ی نگارندگان این پژوهش، مجرمین در هوش مصنوعی محاربند و برای این عقیده دلایلی را مطرح می نمایند که در ادامه به آنها خواهیم پرداخت.

۲- مفهوم شناسی تحقیق

در این پژوهش واژگان و اصطلاحاتی مطرح هستند که نیاز به تبیین و توضیح داشته و لازم است مقصود نگارندگان از آنها بیان گردد.

امنیت: این واژه در لغت به معنای آسودگی و آرامش (لغت نامه عمید، موجود در سایت واژه یاب، vajehtyab.com) آمده است. ایجاد آسایش و امنیت در جامعه وظیفه ی اصلی حکومت ها و سازمان های وابسته به آن است.

اخلال در امنیت: هرگاه گروه، سازمان، نهاد و یا هر کسی در هر سمت و عنوانی آسایش و آرامش شهروندان را مختل نماید، در امنیت اخلال و نابه سامانی ایجاد کرده است.

حقوق شهروندی: به مجموعه قوانین و داده های قانونی گفته می شود که برای ایجاد امنیت و آسایش شهروندان به کار برده می شود.

هوش مصنوعی: شاخه‌ای از علوم رایانه‌ای برای شبیه‌سازی هوش طبیعی در ماشین. در این خصوص تعاریف متعددی مطرح شده است:

- ۱) مطالعه توانایی های ذهنی از طریق مدل های محاسباتی.
- ۲) مطالعه ی محاسباتی که منجر به درک و استدلال می شود.
- ۳) تلاش جدید و هیجان انگیز برای ساخت کامپیوترهای متفکر، ماشین های متفکر و با حس کامل.
- ۴) مطالعه برای ساخت کامپیوترها برای انجام کارهایی که فعلاً انسان ها آنها را بهتر انجام می دهند. (راسل - نورویگ، ۱۳۹۴، ج ۱، ص ۱۴)

در این مقاله به بررسی حق شهروندان در جایی اشاره می شود که آسایش و آرامش آنها در کار و زندگی به وسیله ی عمل بزه کارانه توسط هوش مصنوعی مورد اختلال و تضییع واقع گردد. گاهی عمل بزه کارانه توسط انسان به انجام می رسد و گاه با طراحی در قالب برنامه های هوشمند با ابزار و سایل دیگر همانند ربات. برنامه نویس در هوش مصنوعی با دادن کد دستورانی که بر گرفته از

متغیرهای متناسب با عملکرد انسان است به ایجاد خطر برای شهروندان می پردازد. این وضعیت نابه هنجار باعث تولید ترس و وحشت می گردد. برای نمونه، در هوش مصنوعی می توان کسی که درب یخچال را باز می کند، گروه خونی اش A+ باشد دچار برق گرفتگی گردد. به محض این که چنین شخصی اقدام به باز کردن درب یخچال کند مورد حمله قرار خواهد گرفت. هر چند این فناوری میتواند به زندگی انسان کمک کرده و فوائد بسیاری داشته باشد، اما نمی توان از عمل بزه کاران غافل بود. همین امر باعث پدید آمدن ترس و اختلال در امنیت و آسایش خواهد شد.

۳- اختلال در حقوق شهروندی

در منشور حقوق شهروندی ایران مصوب ۱۳۹۵/۰۹/۲۹ قانون گذار به تبیین حق شهروندان ایرانی به داشتن زندگی توأم با سلامت، امنیت و آسایش پرداخت. در فرازهای مختلف این قانون به موضوعاتی همانند حق حیات، سلامت، کیفیت زندگی امن، کرامت انسانی، حفظ حریم خصوصی و غیره اشاره گردید و ایجاد و حفظ و روند این موارد را حق شهروندان ایرانی دانسته و دولت را موظف به ایجاد و فراهم نمودن آنها موظف دانست. خداوند در قرآن موضوع امنیت و آسایش برای شهروندان را مورد تاکید قرار داده و با ذکر نمونه هایی این مهم را از وظایف مؤمنین، صلحا، خدا محوران و حکومت های دینی معرفی فرمود:

الَّذِينَ آمَنُوا وَ لَمْ يَلْبِسُوا إِيمَانَهُمْ بِظُلْمٍ أُولَئِكَ لَهُمُ الْأَمْنُ وَ هُمْ يُهْتَدُونَ^۱ (انعام، ۸۲). در این آیه خداوند کسانی که رفتار ظالمانه ندارند را انسان هایی امن و هدایت یافته معرفی فرمود. مفهوم مخالف آیه دلالت دارد بر نا امن بودن ظالمین و به ویژه بزه کاران که با رفتار خود ترس و تشویش را به جامعه ی انسانی می دهند و آسایش شهروندان را مختل می سازند.

الَّذِينَ آمَنُوا وَ تَطْمَئِنُّ قُلُوبُهُمْ بِذِكْرِ اللَّهِ أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ^۲ (رعد، ۲۸) در این آیه خدا محوران انسان هایی امن معرفی شدند. کسانی که با قلبی امیدوار به خداوند و مطیع اوامرش به دنبال ایجاد ترس و هراس نیستند. با وجود این افراد امنیت اجتماعی برقرار است و حکومت آینده جهان به دست این افراد خواهد افتاد. آنها علم و فناوری را در خدمت به خدا و خلق او قرار داده و از ایجاد ظلم و ستم پرهیز می نمایند.

وَ هُوَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ اللَّيْلَ لِبَاسًا وَ النَّوْمَ سُبَاتًا وَ جَعَلَ النَّهَارَ نُشُورًا^۳ (فرقان، ۴۷) بر اساس این آیه، شب مایه ی امن و آسایش معرفی شده است. خداوند امنیت را مقرر و جعل فرمود تا مخلوقاتش امن و

^۱ کسانی که ایمان آوردند و ایمان خود را با ظلم نیامیختند، امنیتی از برای آنها است و همانا آنان هدایت یافتگانند.

^۲ آنها کسانی هستند که ایمان آورده اند و دل هایشان به یاد خدا مطمئن (و آرام) است آگاه باشید که با یاد خدا دلها آرامش می یابد.

^۳ و او کسی است که شب را برای شما لباس قرار داد و خواب را وسیله آرامش و روز را مایه حرکت و حیات قرار داد.

آسوده باشند، من جمله انسانها که مخلوقی هوشمند و خاص هستند. کسانی که این امنیت را مخدوش سازند در واقع با این اراده‌ی الهی دست به مخالفت زده و در برابر خداوند و اراده‌اش ایستاده‌اند و قصد اختلال در نظم انضباط جهانی دارند.

قُلْ مَنْ يُنَجِّيكُمْ مِنْ ظُّلُمَاتِ الْبَرِّ وَالْبَحْرِ تَدْعُونَهُ تَضَرُّعًا وَخُفْيَةً لَّئِنْ أَنْجَانَا مِنْ هَذِهِ لَنَكُونَنَّ مِنَ الشَّاكِرِينَ^۱ (انعام، ۶۳). در این آیه ظلمت در معنای مطلق آن یعنی ترس و وحشت معنا شده است. (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۵، ص ۲۷۸) خداوند بار دیگر در این آیه بندگان خود را مورد خطاب قرار داده و یادآور می‌شوند که تنها خداوند است که میتواند موجودات عالم به ویژه انسان را از ظلمات و تاریکی‌ها و وحشت نجات دهد. از آنجا که وحشت و ترس جزء شرور است، ذات حق آدمی را از آن منع فرمود. لذا هر کس پدیدآورنده‌ی آن باشد، مورد غضب خداوند قرار میگیرد. (وحید خراسانی، ۱۴۲۸، ص ۳۰)

و نُرِيدُ أَنْ نَمُنَّ عَلَى الَّذِينَ اسْتُضْعِفُوا فِي الْأَرْضِ وَنَجْعَلَهُمْ أَئِمَّةً وَنَجْعَلَهُمُ الْوَارِثِينَ^۲ (قصص، ۵) از اطلاق این آیه استفاده می‌شود، خداوند اراده کرده است زمین در اختیار صلحا و پرهیزکاران قرار خواهد گرفت و امنیت و آسایش از بدی‌ها و پلشتی‌ها بر قرار خواهد شد. شاید بتوان این آیه را نماد ویژه برای حقوق شهروندی دانست. زیرا وقتی عدالت و انصاف و توجه به حق و راستی حاکم باشد، به کسی ظلم و ستم نخواهد شد و حقوق شهروندان به درستی رعایت می‌گردد. اما علی (علیه السلام) در شماره ۲۰۰ از کلمات قصار خود فرمود: دنیا پس از کژتابی‌هایش به ما روی خواهد کرد و مهربان خواهد شد. چنان ماده شتر بدخوبی که به بچه خود مهربان شود. [سپس این آیه بر خوانند: «و ما بر آن هستیم که مستضعفان روی زمین را نعمت دهیم و آنان را پیشوایان سازیم و وارثان گردانیم. (نهج البلاغه، ۱۴۲۰، ص ۸۹۵) وقتی حکومت عدل به دست رهبران واقعی انسان‌ها قرار گرفت، امنیت و آسایش جهان را فرا می‌گیرد. حقوق شهروندی رعایت شده و به کسی ظلم نمی‌شود اگر هم کسی تجری کرد و در حکومت عدل به دیگران ستم کند، مورد پیگرد قرار خواهد گرفت.

در موارد ۳۳ تا ۳۵ این منشور به حق دسترسی به فضای مجازی اشاره گردید. در ماده‌ی ۳۴ می‌خوانیم: (حق شهروندان است که از مزایای دولت الکترونیک و تجارت الکترونیک، فرصت‌های آموزشی و توانمندسازی کاربران به صورت غیر تبعیض‌آمیز برخوردار شوند.) حق بهره‌برداری از فضای مجازی و استفاده از آن محترم است به ویژه موضوع (توانمند سازی) که همان تجهیز خانه‌ها،

^۱ بگو: «چه کسی شما را از تاریکی‌های خشکی و دریا رهائی می‌بخشد؟ درحالی که او را به زاری و در نهان می‌خوانید [و می‌گویید]: اگر ما را از این [مهلکه] برهاند از سپاسگزاران خواهیم بود».

^۲ و اراده ما بر این قرار گرفته است که به مستضعفین نعمت بخشیم و آنها را پیشوایان و وارثین روی زمین قرار دهیم.

فروشگاه ها و بیمارستان ها و خیابان ها و غیره به هوش مصنوعی و برخورداری از قابلیت های بی شمار آن است. شکل گیری این امکان برای بزه کاران محیطی را فراهم می کند تا به تولید جرم و به تبع آن ایجاد اخلاخل در امنیت شهروندان بپردازند.

در مادهی ۳۵ منشور مذکور می خوانیم: (حق شهروندان است که از امنیت سایبری و فناوری های ارتباطی و اطلاع رسانی، حفاظت از داده های شخصی و حریم خصوصی برخوردار باشند). بر این اساس حفظ امنیت شهروندان در برخورداری از فضای سایبری و جمیع تولیدات آن جزء وظایف دولت قرار داده شد. لذا اگر در این خصوص اختلالی شکل بگیرد، وظیفه ی دولت و دستگاه های مرتبط با آن است که با متخلفین برخورد نماید.

در مجموعه ی قوانین رایج در در کشور ما خصوص جرائم در فضای مجازی قانونی تحت عنوان (قانون جرائم رایانه ای) مصوب ۱۳۸۸/۰۳/۰۵ وجود دارد که در این خصوص بزه کاران را مورد تعقیب و حسب مورد جرم، مجازات می نماید. البته تحقیق در این خصوص مقاله ی مستقل دیگری می طلبد؛ در این مقاله به موارد اخلاخل در حقوق شهروندی با عامل هوش مصنوعی پرداخته می شود.

۴- مصادیق اخلاخل به حقوق شهروندی

در منشور حقوق شهروندی ایران مصوب سال ۱۳۹۵ در مواد ۱۲ تا ۱۴ مصادیق مورد نظر قانون گزار در اخلاخل به حقوق شهروندی مطرح گردید. این موارد در صورت پدید آمدن از طریق هوش مصنوعی مقصود مقاله ی حاضر بوده به آنها پرداخته می شود.

ماده ۱۲ - آزادی های فردی و عمومی شهروندان مصون از تعرض است. هیچ شهروندی را نمی توان از این آزادی ها محروم کرد. محدود کردن این آزادی ها تنها به قدر ضرورت و به موجب قانون، صورت می گیرد.

ماده ۱۳ - هر شهروندی حق دارد از امنیت جانی، مالی، حیثیتی، حقوقی، قضایی، شغلی، اجتماعی و نظایر آن برخوردار باشد. هیچ مقامی نباید به نام تأمین امنیت، حقوق و آزادی های مشروع شهروندان و حیثیت و کرامت آنان را مورد تعرض و تهدید قرار دهد. اقدامات غیرقانونی به نام تأمین امنیت عمومی به ویژه تعرض به حریم خصوصی مردم ممنوع است.

ماده ۱۴ - شهروندان حق دارند در صورت تعرض غیرقانونی به آزادی و امنیت خود، در حداقل زمان ممکن و با نهایت سهولت به مراجع و مأموران تأمین کننده امنیت عمومی، دسترسی داشته باشند. مراجع و مأموران مذکور باید بدون وقفه و تبعیض و متناسب با تعرض یا تهدیدی که متوجه شهروندان شده است و با رعایت قوانین خدمات خود را ارائه دهند.

در ماده ۱۲ و ۱۳ قانون گزار به مواردی که ممکن است از آن ناحیه در حقوق شهروندی اخلاخل پدید آید سخن گفته و در ماده ۱۴ به دولت و دستگاه قضا دستور داده تا در هنگام بروز بزه در این

خصوص اقدامات لازم را جهت پیگیری و احقاق حق به عمل آورد. منطوق مواد به اخلال به وسیله ی اشخاص حقیقی اشعار دارد و شکل گیری مصادیق اخلال با عمل اشخاص حقیقی مصداق موضوع است. تردیدی نیست که اشخاص حقیقی به نحو مباشرت یا معاونت و یا تسبیب می توانند به اخلال در حقوق شهروندی دست زده و به نسبت عمل ارتكابی مورد پیگرد قرار گیرند و به میزان خسارت وارده در دادگاه حقوقی و به میزان جرم انتسابی در دادگاه کیفری محاکمه شوند. اما وقتی عمل مخل امنیت و آسایش به وسیله ی دیگری مانند هوش مصنوعی بروز پیدا می کند، برنامه نویس و یا سفارش دهنده به نحو تسبیب در جرم نقش دارد و مباشر آن برنامه است؛ اگر ما برنامه را فاقد قصد و نیت بدانیم و سبب را اقوای از مباشر دچار تناقض و پارادایم خواهیم شد و آن اینکه ابزار، دارای هوش است و قصد در آن هوش نهفته می باشد. زیرا این برنامه با سیستم منطق فازی ایجاد شده و در واقع هوشمندانه عمل می کند. در مثال قبلی که گفته شد، اگر شخصی با گروه خونی A+ به سراغ یخچال برود مورد سوء قصد قرار گیرد، اگر شخص با گروه خونی A- یا B+ و سایر گروه های خونی باشد، برنامه عمل نمی کند. این دلالت بر هوش و به تبع قصد دارد. لذا در این جا ما با دو عامل مواجه هستیم، یکی برنامه نویس که دو سمت دارد مباشر و سبب و دیگری ابزار دارای هوش مصنوعی، که به عنوان مباشر، دارای عقل (CPU) و سیستم عامل (Operating System) است. این موضوع به این معنا است که ما تنها با یک موجود بدون پشتوانه ی عقلی مواجه نیستیم و آن موجود می تواند بدون نقص و یا با یک هزارم اشتباه کار خود را انجام دهد.

به هر حال، مواردی که در مواد ۱۲ و ۱۳ منشور حقوق شهروندی به آنها اشاره شد علاوه بر آنکه میتواند به وسیله ی شخص حقیقی انجام گردد، با هوش مصنوعی نیز انجام شود، خواه این هوش در یک ربات فراهم شده باشد، خواه در یک انسان. از این رو سازنده و برنامه نویس نسبت به انجام عمل ضامن بوده و باید پاسخگو باشد. در تایید این سخن میتوان به روایتی استناد نمود به این شرح، مُحَمَّدُ بْنُ عَلِيٍّ بْنِ مَحْبُوبٍ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنِ الْبَرْقِيِّ عَنِ التَّوْفَلِيِّ عَنِ السَّكُونِيِّ عَنِ جَعْفَرٍ عَنْ أَبِيهِ عَنْ عَلِيٍّ (عليه السلام) أَنَّهُ قَضَى فِي رَجُلٍ أَقْبَلَ بَنَارَ فَأَشْعَلَهَا فِي دَارِ قَوْمٍ فَاحْتَرَقَتْ وَاحْتَرَقَ مَتَاعُهُمْ قَالَ يُعْرَمُ قِيمَةُ الدَّارِ وَمَا فِيهَا ثُمَّ يُقْتَلُ.^۱ (طوسی، ۱۴۰۷، ج ۱۰، ص ۲۳۱) این روایت از نظر سند صحیح و نوع آن مسند و عادی است. (نرم افزار داریه النور، گروه نرم افزاری نور، noorsoft.org) در این روایت دو مسؤولیت مدنی و کیفری ایجاد خسارت به دیگران را ملاحظه می کنیم. دو خسارت تعیین

^۱ امام علی (علیه السلام) پیرامون مردی که آتشی مهیا نمود و آن را به خانه ی عده ای انداخت و باعث آتش سوزی خانه و لوازم موجود در آن شد، فرمود: خسارت خانه و لوازم موجود در آن از او بگیرد و بعد او را بکشید

شده در این روایت یکی تلف مال دیگران و کشته شدن عده ای در اثر آتش سوزی. لذا می توان گفت متلف بسته به میزان تلفش باید پاسخگو باشد. (فاضل هندی، ۱۴۱۶، ج ۱۱، ص ۲۷۱)

۴-۱ تعرض به آزادی فردی و عمومی

انسان به حکم خداوند آزاد آفریده شد و از هر قید و بندی که او را محدود کند رها تلقی گردید، جز در مواردی که این آزادی با آزادی دیگران در تعارض قرار گیرد. (رضایی اصفهانی، ۱۳۸۷ ج ۶ ص ۲۵۰) خداوند میفرماید: (سَيَقُولُ الَّذِينَ أَشْرَكُوا لَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا أَشْرَكْنَا وَلَا آبَاؤُنَا وَلَا حَرَمْنَا مِنْ شَيْءٍ كَذَلِكَ كَذَبَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ حَتَّىٰ ذَاقُوا بَأْسَنَا قُلْ هَلْ عِنْدَكُمْ مِنْ عِلْمٍ فَتُخْرِجُوهُ لَنَا إِنْ تَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ وَإِنْ أَنْتُمْ إِلَّا تَخْرُصُونَ^۱) (انعام، ۱۴۸) خداوند انسان را در انتخاب هایش آزاد گذارد و آن چه انجام می دهد با انتخاب خود اوست. لذا عواقب انتخاب هایش را بر ذمه داشته و نمی تواند دیگری را در اعمالش مقصر بداند. بی تردید خداوند بندگان را گمراه نکرده و آنها را از آن برحذر می دارد و بر صانع قبیح و مستهجن است که بخواهد کسی را گمراه کند و بعد او را به عذابی سخت محکوم نماید. (طوسی، ۱۳۷۵، ص ۵۱) این موضوع علاوه بر آنکه توسط شارع مقدس تعیین وضعیت شد، قانون گزار نیز این موضوع را مورد تاکید قرار داد. در اصل نهم قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران موضوع آزادی مطرح گردید. افراد بر اساس این قانون در امور خود آزاد بوده و قانون نیز از آن حمایت می کند. البته به جز مواردی که قانون تعرض به آن را منع کرد.

حال اگر کسی بدون مجوز قانون آزادی افراد را مختل نماید و به آن تعرض کند، مورد پیگرد قانون قرار گرفته و شخص زیان دیده می تواند نسبت به متعرض اقامه ی دعوی نماید. ماده ۵۷۰ قانون مجازات اسلامی اشعار میدارد: (هر یک از مقامات و مامورین وابسته به نهادهای دستگاه های حکومتی که بر خلاف قانون، آزادی شخصی افراد ملت را سلب کند یا آنان را از حقوق مقرر در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران محروم نماید، علاوه بر انفصال از خدمت و محرومیت یک تا پنج سال از مشاغل حکومتی به حبس از دو ماه تا سه سال محکوم خواهد شد.) همچنین علاوه بر این، در مواد ۵۷۵ و ۵۸۳ و ۵۸۶ متخلفینی که به هر نحو از انحاء آزادی افراد را مختل نمایند مورد پیگرد قانون قرار خواهند گرفت و به تحمل مجازات مذکور در ماده ۵۸۳ اجبار خواهند شد. هر چند این مواد کارکنان و مقامات دولتی را مد نظر قرار داده ولی به استناد نظریه (۷/۴۲۵۰ - ۱۳۷۶/۱۰/۰۲) اداره حقوقی قوه قضائیه تفاوتی نیست بین آنکه جرایم ارتكابی مذکور در مواد ۵۸۳ و ۵۸۶ قانون مجازات

^۱ به زودی مشرکان [برای تبرئه خویش] می گویند اگر خدا می خواست نه ما مشرک می شدیم و نه پدران ما و نه چیزی را تحریم می کردیم کسانی که پیش از آنها بودند نیز همین گونه دروغ می گفتند و سرانجام [طعم] کیفر ما را چشیدند، بگو آیا دلیل قاطعی [برای این موضوع] دارید پس به ما ارائه دهید شما فقط از پندارهای بی اساس پیروی می کنید و تخمین های نابجا می زنید.

اسلامی از سوی مامورین دولتی و یا نیروهای مسلح و یا افراد عادی و غیر دولتی ارتکاب گردد. ملاحظه می‌گردد قانون‌گذار در موارد متعدد و مختلف محدود کردن آزادی افراد را منع کرد و با متخلف در هر مقام و مسئولیتی باشد برخورد خواهد نمود. لذا اهمیت حفظ آزادی افراد و صیانت از آن قطعی و غیر قابل انکار است.

با این توضیح می‌توان گفت: هر شخصی اعم از این که حقیقی باشد یا حقوقی، با ابزار یا بدون آن، با کمک از فناوری یا بدون آن اقدامی را بر سلب آزادی افراد کند، متخلف و مجرم محسوب می‌گردد و مورد پیگرد قرار خواهد کرد. در مانحن فیه اگر با کمک از هوش مصنوعی بخواهیم آزادی افراد را مختل نماییم حکم مسئله همین خواهد بود. در هوش مصنوعی با توجه به توانایی که میتوان در آن ایجاد کرد و متغیرهایی که میتوان برای آن تعریف نمود گستره ی کار فراوان شده و میتواند محدودیت ها و اختلالات فراوانی را برای افراد ایجاد نماید. این امر بی تردید باعث محدودیت در آزادی افراد می‌گردد.

هوش مصنوعی امکانی را برای ما فراهم می‌آورد که می‌توان آینده را با آن تصور کرد و نمایی از آن را نشان می‌دهد، لذا میتوان با آن دیگران را تسخیر کرد و رفتار آنها را پیش بینی نمود و کم کم از آنها موجودی ساخت که طراح می‌خواهد. با این کار عملاً فرد طعمه مانند ابزاری در دست خواهد شد که دستورات هوش مصنوعی را به اجرا در خواهد آورد. با این کار آزادی فردی و حتی عمومی شخص محدود می‌شود. در حالیکه هوش مصنوعی به فرد می‌فهماند در اوج آزادی رفتاری و اندیشه قرار دارد، در حتی که شخص کاملاً مانند موجودی بی اختیار در دستان اوست و در واقع اراده ی او را به انجام می‌رساند. در بازی مجازی نهنگ آبی دقیقاً بازیکنان کاری را انجام می‌دادند که طراح برنامه خواسته و آنها بازیگران نقشه ی او بوده اند. این کار توسط ربات در فضای مجازی انجام می‌شود. کاربر فکر می‌کند با انسان در حال گفتگو و دریافت ایده است، در حالی که ایده پرداز انسان نیست و ماشین هوش مصنوعی است.

بسیاری از گفتگوها در فضای مجازی به جای آنکه با انسان انجام شود، با ربات و به وسیله ی هوش مصنوعی انجام می‌گیرد. شخص در تمام طول مکالمه احساس می‌کند با انسانی در حال مکالمه می‌باشد، در حالی که رباتی سخنگو و هوشمند با او در حال مکالمه است. این ابزار توانایی بسیاری دارد، صرف نظر از موارد مثبت آن، امکان تهدید و سلب امنیت و آسایش انسان را نیز فراهم می‌آورد، از ایجاد مزاحمت گرفته تا به فساد کشاندن و ایجاد بازی خطرناک و مانند آن. در بازی های رایانه ای که با هوش مصنوعی پشتیبانی می‌گردد، پس از آن که کاربر وارد آن می‌شود طراح برنامه را به گونه ای برنامه ریزی می‌کند که منطبق با سن شخص با او وارد گفتگو شده برای او پیشنهادی مطرح می‌کند، آنگاه با دریافت اطلاعات اولیه ورود به سیستم شخصی او ربایش اطلاعات مهم شروع به تهدید میکند و شخص را با تمایلات خود همراه می‌سازد تا جایی که دیگر امنیت و آسایشی برای آن کاربر

باقی نمی گذارد. نه تنها او، خانواده نزدیکان نیز از این تهدید و ناامنی در امان نبوده و ایشان نیز مورد حمله قرار خواهند گرفت. حتی در مواردی طعمه‌ی جدید از همین راه به دست متخلف رבוته می شود. هکر هوشمند پس از دست یابی به اطلاعات کاربری که به دام انداخته، می تواند اطلاعات اقرباء او را نیز به دست آورد و از این طریق آنان را مورد حمله‌ی خود قرار دهد. دوستان او نیز از همین طریق می توانند مورد آزار و تهدید قرار گیرند.

شاید عبارت (محیط ایجاد جرم و ابزار انجام جرم) بهترین تعریفی است که میتوان برای هوش مصنوعی طراحی شده برای تولید جرم نمود، وقتی این ابزار برای سلب آزادی فردی در اجتماع به کار گرفته می شود. با عنایت به فرموده خداوند: *وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ*^۱ (مائده، ۲) مشارکت و همکاری در کارهای اعمال گناه و جرم علاوه بر آنکه حرام است، تجری در برابر خداوند می باشد و اقدام به این گونه امور، خواه به عنوان مباشر باشد یا معاون و یا سبب، تفاوتی نمی کند. این اقدام حرام و اجتناب از حرام الزامی است. (تجلیل تبریزی، ۱۳۷۹ ص ۳۹۴) هر چند در برابر این نظریه بعضی گفته اند نهی در آیه نه‌ی مولوی نیست و تنزیهی می باشد لذا اجتناب از همکاری و تولید حرام عقلاً الزام می شود. (فاضل موحدی لنکرانی، بیتا، ص ۹۳) زمانی که گناه بودن عملی ثابت شود جرم بودن آن نیز انتظار می رود؛ هر چند لازم است عنصر قانونی بودن جرم تعیین گردد، قانون مجازات اسلامی نیز در قوانین پیش گفته این گونه اعمال را جرم تلقی نموده است. لذا چنین کاری از دو جنبه‌ی گناه و حنث بودن و دیگری جرم بودن لازم الاجتناب است و مرتکب باید به مجازات عمل خود برسد.

۲-۴ تعرض به امنیت جانی، مالی و حیثیتی (حریم خصوصی)

در متون اسلامی اعم از قرآن، حدیث و فقه با تاکید بسیار، جان و مال و آبروی مسلمان و به ویژه مؤمن مورد تاکید قرار گرفته تا حدی که انکار و نادیده گرفتن آن ممکن نیست. کسانی که تعرض به امنیت جانی و مالی و حیثیتی دیگران می کنند افساد فی الارض نموده و به کفران الهی روی آورده و من جمله آسایش خیال شهروندان را مخدوش می نمایند. خداوند در این خصوص می فرماید: *وَلَوْ بَسَطَ اللَّهُ الرِّزْقَ لِعِبَادِهِ لَبَغَوْا فِي الْأَرْضِ وَلَكِنْ يُنْزَلُ بِقَدَرٍ مَا يَشَاءُ إِنَّهُ بِعِبَادِهِ خَبِيرٌ بَصِيرٌ*^۲ (شوری، ۲۷) خداوند به بندگانش روزی عطا میکند تا به عبادت خدا و خدمت به خلق پردازند، اما عده‌ای راه

^۱ در گناه و دشمنی همکاری نکنید.

^۲ اگر خدا روزی بندگانش را افزون کند در روی زمین به ستم برمی‌خیزند، لکن به اندازه‌ای که بخواهد روزی می‌دهد. زیرا او بر بندگان خود آگاه و بیناست.

ستم پیشه کرده و بندگان خدا را مورد ظلم خود قرار می دهند. اطلاق ظلم هر نوعی از آن را خواه در واقعیت باشد و یا در محیط مجازی، خواه با ابزار حقیقی باشد یا مجازی شامل می شود. شاید بتوان گفت کسانی که مخفیانه و با استفاده از هوش مصنوعی اقدام به ظلم و ستم می کنند از عقوبت بیشتری برخوردار گردند. زیرا دفع ضرر در واقعیت به مراتب راحت تر است از جایی که مخفی است. زمانی انسان متوجه می شود که عمل ظالمانه انجام شده و شخص متضرر گردید.

مِنْ أَجْلِ ذَلِكَ كَتَبْنَا عَلَى بَنِي إِسْرَآئِيلَ أَنَّهُ مَن قَتَلَ نَفْسًا بِغَيْرِ نَفْسٍ أَوْ فَسَادٍ فِي الْأَرْضِ فَكَأَنَّمَا قَتَلَ النَّاسَ جَمِيعًا وَمَنْ أَحْيَاهَا فَكَأَنَّمَا أَحْيَا النَّاسَ جَمِيعًا وَلَقَدْ جَاءَتْهُمْ رُسُلُنَا بِالْبَيِّنَاتِ ثُمَّ إِنَّ كَثِيرًا مِنْهُمْ بَعْدَ ذَلِكَ فِي الْأَرْضِ لَمُسْرِفُونَ^۱ (مائده، ۳۲) در این آیه به صراحت افساد فی الارض مطرح گردید و عاملان آن را اسراف کار معرفی نمود. کلمه (اسراف) به معنای خارج شدن از حد اعتدال و تجاوز از حد در هر عملی است که انسان انجام می دهد، (جوهری، ۱۴۱۰، ج ۴، ص ۳۷۵) زیاده روی در ایجاد اعمال فاسد باعث از هم گسیختگی اجتماعی و به تبع امنیت می گردد. کسانی که با طرح و نقشه و با استفاده از هر ابزاری در جامعه خطر به معنای واقعی آن را ایجاد می کنند با اعلام دشمنی علنی با خداوند به جنگ با خدا می پردازند. منطوق آیه قتل را مطرح کرده و عامل آن را قاتل همه ی بشر معرفی فرمود. قتل می تواند در معنای مطلق خود هر نوعی را شامل می شود از قتل نفس تا قتل عرض و آبرو. وقتی کسی در جامعه و میان دوستان، آشنایان و غریبه بی آبرو می شود گویی به قتل رسیده و نمی تواند به راحتی به زندگی بپردازد. (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۴، ص ۳۵۷) شاید بتوان گفت قتل در آیه در معنای مجازی آن به کار رفت. زیرا میراندن و زنده کردن کار خداوند است و کسی قادر بر آن نیست، لذا می توان گفت: ضایع ساختن جان، آبرو، مال و حیث انسانی، همانند آن است که او را کشته باشند. (قطب الدین راوندی، ۱۴۰۵، ج ۲، ص ۴۰۴)

مجرمی که با استفاده از هوش مصنوعی به دنبال ورود به حریم خصوصی کسی است، این امکان را دارد که با این ابزار مانند هکری ماهر رمز ورود به سامانه طعمه ی خود به استخراج اطلاعات خصوصی او کرده و سپس با تعهد و ارباب خواسته های خود را از او می خواهد و می گوید در صورت عدم همکاری اطلاعات او را به طور وسیع پخش می نماید. بی شک این کار امنیت شخص را بر هم زده و او را ناچار به همکاری با مجرم می نماید.

^۱ به همین جهت بر بنی اسرائیل مقرر داشتیم که هر کس انسانی را- جز به قصاص و یا فسادی که در زمین کرده است- بکشد چنان است که همه مردم را کشته باشد و هر کس انسانی را از مرگ نجات دهد گویی مردمان را حیات بخشیده است و رسولان ما با دلایل روشن برای آنها آمدند، اما بسیاری از آنها در روی زمین از حد خویش تجاوز کردند.

امر شارع مقدس بر محترم شمردن جان و مال انسان، به ویژه مسلمان واجب الطاعه بوده و تمرّد از آن موجب عصیان خواهد بود. (مَنْ كَفَرَ فَإِنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ)^۱ (ال عمران، ۹۷) لذا کسی که از فرمان خداوند سرپیچی کند از رحمت خداوند به دور خواهد بود. (يَعْبُدُونَنِي لَا يُشْرِكُونَ بِي شَيْئًا وَمَنْ كَفَرَ بَعْدَ ذَلِكَ فَأُولَئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ)^۲ (نور، ۵۵) منقول از معصوم (صلوات الله عليهم) است (فَضَالَةُ بَنِ أَيُّوبَ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ بُكَيْرٍ عَنْ أَبِي بَصِيرٍ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ (عليه السلام) قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ (صل الله عليه و آله) سَبَابُ الْمُؤْمِنِ فُسُوقٌ وَ قِتَالُهُ كُفْرٌ وَ أَكْلُ لَحْمِهِ مَعْصِيَةٌ وَ حُرْمَةُ مَالِهِ كَحُرْمَةِ ذِمَّتِهِ)^۳ (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۳۵۹) این روایت از نوع موثق و اتصال آن به معصوم مسند است و طبقه بندی عادی دارد. (نرم افزار داریه النور، گروه نرم افزاری نور، noorsoft.org) ارشاد معصوم بر احترام گزاردن به آبروی مؤمن و جان و مالش، همگان را وادار می کند تا این مهم را اتیان کرده و تمرّد ننماید. در صورت تعرض علاوه بر ایجاد ضمان، (موسوی خمینی، ۱۴۲۱، ج ۱، ص ۴۶۶) پیگرد کیفری نیز به دنبال آن خواهد بود. در ماده ۶۶۹ قانون تعزیرات و مجازات های بازدارنده مصوب سال ۱۳۷۵ آمده است: (هرگاه کسی دیگری را به هر نحو تهدید به قتل یا ضررهای نفسی یا شرفی یا مالی و یا به افشای سری نسبت به خود یا بستگان او نماید، اعم از این که به این واسطه تقاضای وجه یا مال یا تقاضای انجام امر یا ترک فعلی را نموده یا ننموده باشد، به مجازات شلاق تا (۷۴) ضربه یا زندان از دو ماه تا دو سال محکوم خواهد شد.)^۴

صراحت حکم قانون گزار بر مجازات کسی که امنیت جانی و مالی و آبروی اشخاص را هتک کند دال بر اهمیت این موضوع است. علاوه بر این عمومیت این حکم و اطلاق روایت پیامبر اکرم (صل الله علیه و آله) گستردگی مصادیق اجراء شدن آن را بیان می دارد. به عبارتی هتاک خواه در عالم واقعی و خواه در عالم مجازی به این کار دست بزند جرم مرتکب شده و مورد پیگرد قرار می گیرد. ماده ی ۱۷ قانون جرائم رایانه ای مصوب سال ۱۳۸۸ اشعار می دارد: (هر کس به وسیله سامانه های رایانه ای یا مخابراتی صوت یا تصویر یا فیلم خصوصی یا خانوادگی یا اسرار دیگری را بدون رضایت او جز در موارد قانونی منتشر کند یا دسترس دیگران قرار دهد، به نحوی که منجر به ضرر یا عرفاً موجب هتک حیثیت او شود، به حبس از نود و یک روز تا دو سال یا جزای نقدی از پنج میلیون (۵,۰۰۰,۰۰۰) ریال تا چهل میلیون (۴۰,۰۰۰,۰۰۰) ریال یا هر دو مجازات محکوم خواهد شد.) جرم انگاری و تعیین

^۱ هر کس کفر بورزد بداند که خدا از همه جهانیان بی نیاز است.

^۲ مرا عبادت کنند و شریکی برایم قرار ندهند؛ و آنان که بعد از این کافر شوند، فاسقند

^۳ امام باقر (علیه السلام) فرمود: رسول خدا (صل الله علیه و آله) فرمودند: دشنام به مؤمن از اعمال فاسقانه است و درگیری با او کفر به خداوند است، غیبت کردن به او گناه است و احترام مال مؤمن مانند احترام خون او می باشد.

^۴ طبق تبصره ماده ۱۰۴ قانون مجازات اسلامی اصلاحی سال ۱۳۹۹ مجازات حبس ماده مذکور به نصف تقلیل می یابد.

مجازات در خصوص جرائم حیثیتی از طریق فضای مجازی و به ویژه ربات و هوش مصنوعی جای تردید نخواهد گذاشت که چنین جرائمی از هر طریق واقع شود مرتکب مورد پیگرد قرار می‌گیرد. متأسفانه هک کردن حساب‌های بانکی و سرقت از حساب اشخاص با ابزار هوش مصنوعی روش تازه‌ای از تعرض به اشخاص حاصل گردید و باعث شد تا ناامنی دیگری به ناامنی‌های مردم اضافه شود. ردیابی این گونه هک، سخت بوده و گاه امکان‌پذیر نیست. زیرا ربات هوشمند (طراحی شده با هوش مصنوعی) با تولید عناوین جعلی و آدرس موهوم وارد حساب اشخاص شده و به ربایش می‌پردازد. علاوه بر این‌ها جعل، ربایش اطلاعات خصوصی، ورود با حریم خصوصی افراد، ربایش اسناد محرمانه و اعمال دیگر نیز باعث تعرض با امنیت افراد می‌گردد.

در قتل‌های رایانه‌ای و یا به وسیله‌ی موبایل و سلفن و تبلت، قاتل با ابزار هوش مصنوعی (به علت شناسایی نشدن و عدم امکان ردیابی) به هارد و سایر قسمت‌های این ابزار وارد شده و با دست‌کاری کردن آنها و بالا بردن سرعت و حرارتشان، ایجاد انفجار کرده و موجب قتل و در مواردی مجروحیت افراد می‌نماید. این دست‌از اعمال به شدت در جامعه ایجاد ترس و وحشت کرده و محاربه بودن این گونه اعمال را تقویت می‌نماید. (ایزدی فرد، ۱۳۹۵، ص ۳۲) زیرا کاربران ویژه و بعضی از محققین و مصنفین که رجوع فراوانی به کامپیوتر و سایر وسایل ارتباطی دارند هر آن در خطر هک شدن و حمله‌ی تروریستی رایانه‌ای قرار دارند. از طرفی هوش مصنوعی نیز با قدرت تمام به عنوان ابزاری خطرناک در دست مجرمین رایانه‌ای قرار داشته و موجبات خطر و ترس و هراس را در جامعه فراهم می‌آورند. در چنین حالتی امنیت جانی، مالی و حیثیتی به خطر افتاده و این ناامنی با تشویش اذهان عمومی می‌گردد. دلیل این سخن قول خداوند است که فرمود: *إِنَّمَا جَزَاءُ الَّذِينَ يُحَارِبُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَيَسْعَوْنَ فِي الْأَرْضِ فَسَاداً، مَرَادُ أَنْ يَكُونَ جَزَاءُ الَّذِينَ يُحَارِبُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ أَنْ يَكُونَ لَهُمُ الْكُفْرُ الَّذِي كَفَرُوا بِهِمْ أُولَئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ* (سوره بقره، آیه ۱۹۰). در این جنایت، چند جنایت دیگر نیز اتفاق می‌افتد: ترساندن کسانی که [در سایه حکومت اسلامی] در امنیت هستند؛ سرپیچی از دستور حکومت؛ ارتکاب جنایت به‌طور آشکار؛ ریختن خون، غارت اموال و احیاناً از بین بردن آبرو و حیثیت مردم. (مغنیه، ۱۳۷۸، ۳، ۸۵)

۳-۴ تعرض به امنیت شغلی و اجتماعی

امنیت شغلی و اجتماعی از مهمترین مسائل مربوط به جامعه‌ی مدنی است و وابستگی بسیاری به امنیت عمومی (امنیتی که تمام جامعه و جمیع جهاتش را فراگیرد، آبرو و مال و عرض و جان و سایر شئون زندگی عمومی را تأمین کند) دارد. حدود امنیتی که اسلام برای جامعه مسلمانان به وجود آورده، منحصر به جان و مال و آبرو نیست، بلکه علاوه بر این امنیت‌های سه‌گانه، امنیت چهارمی را نیز خواستار شده است و آن، امنیت قضاوت‌های دیگران است؛ یعنی افراد دیگر را در محیط فکر خود،

مورد هجوم افکار و داوری های بد و ناروا قرار ندهد؛ احترام و شخصیت مسلمان، علاوه بر مرحله عمل، باید حتی در محیط افکار دیگران نیز محفوظ بماند. (سبحانی، ۱۳۷۷، ص ۱۲۷) در روایتی از پیامبر اکرم (صل الله علیه و آله) آمده است: ان الله حرم علی المسلم دمه، و ماله و عرضه، و ان یظن به سوء الظن^۱. (فیض کاشانی، ۱۳۷۲، ج ۵، ۲۶۸) در روایتی دیگر از رسول مکرم اسلام (صل الله علیه و آله) آمده است: صُحِبَةُ الْأَشْرَارِ تُورِثُ سُوءَ الظَّنِّ بِالْأَخْيَارِ^۲. (ورام بن ابی فراس، ۱۴۱۰، ج ۲، ص ۲۴۰) حال با تعرض به اشخاص و ورود به محدوده شغلی و جایگاه اجتماعی شان باعث بی آبرویی و ناامنی برای آنها صورت خواهد گرفت. خداوند در قرآن میفرماید: إِذْ تَلَقَّوْنَهُ بِالسَّيِّئَةِ وَ تَقُولُونَ بِأَفْوَاهِكُمْ مَا لَيْسَ لَكُم بِهِ عِلْمٌ وَ تُحْسِنُونَهُ هِينًا وَ هُوَ عِنْدَ اللَّهِ عَظِيمٌ^۳ (نور، ۱۵). کسانی که به قصد بی آبرو کردن اشخاص محترم و از همه مهمتر تعرض به امنیت شغلی و اجتماعی افراد می پردازند مرتکب گناه بزرگی شده و باید عند الله پاسخگو باشند. خداوند به چنین افرادی وعده ی عذابی سخت داده و آنها را محروم از رحمت خود می فرماید. (مازندرانی، ۱۳۸۲، ۳، ۲۰۰)

اشخاصی که دارای مشاغل خاص، مهم، امنیتی و سیاسی هستند بسیار در معرض تهدید و باج خواهی و تطمیع قرار دارند. سودجویان و گاه بزه کاران با نزدیک شدن به آنها و تقاضای انجام کار سعی می کنند تمایلات و خواسته هایشان را به دست آورند. گاه این گونه افراد با ایشان همکاری کرده و خواسته ی آنها را اجابت میکنند، اما در مواردی که مقاومت کرده و خواسته ی غیر موجه آنها را انجام نمی دهند آن سود جویان نیز به انحاء مختلف به سراغشان رفته و ایشان را اکراه یا اجبار به انجام آن کار می نمایند. وضعیت حقوقی کسی که به امنیت شغلی و اجتماعی دیگران خدشه وارد می آورد از باب مسئولیت کیفری بوده و مورد پیگرد قانون قرار خواهد گرفت. در ماده ۱۴۱ قانون مجازات اسلامی سال ۱۳۹۲ آمده است: (مسئولیت کیفری، شخصی است) اثبات جرم برای این افراد متعرض به حیثیت شغلی افراد در صورتی است که بالغ و عاقل و قاصد و مختار باشند. (ماده ۱۴۰ قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲). یکی از ابزارهای کارآمد در این عمل، استفاده از هوش مصنوعی در به خطر انداختن افراد متشخص است. به عنوان مثال شخص در فضای مجازی از طریق شبکه های فیس بوک و توئیتر و تلگرام و واتساپ و.... با تحریک افکار عمومی، اضطراب و تشویش در جامعه ایجاد کرده و امنیت و آرامش شغلی و اجتماعی افراد را سلب کند.

همانطور که اشاره شد هوش مصنوعی با قابلیت بالایی که دارد می تواند در این عمل مجرمانه تاثیر

^۱ خداوند خون، مال و آبروی مسلمان را محترم شمرد و گمان بد نسبت به آنها را نپذیرفت.

^۲ همنشینی با بدان، گمان بد به نیکان را به وجود می آورد.

^۳ وقتی آن را به زبان می گردانید و (ناآگاهانه) بازگو می کردید، به آن یقین نداشتید و آن را سهل می پنداشتید، در صورتی که نزد خدا بسیار بزرگ است.

گذار باشد و باعث به خطر افتادن امنیت شغلی و مناسب اجتماعی افراد گردد. کارمندی که در عین صداقت و پاک دستی به کار خود می پردازد و سعی در اجراء صحیح قانون دارد، و مشمول روایت شریفه ی (کلکم راع و کلکم مسئول عن رعیتة) هستند، بی شک باید از زندگی راحت و بی دغدغه برخوردار باشند و عاملی نباید به تهدید موقعیت آنها پردازد و این حق طبیعی و منصفانه برای آنان است. حال کسی با هر وسیله و امکانی در زندگی افراد صادق خلل ایجاد کند مورد خشم الهی و مجازات او خواهد شد. خداوند در موارد مختلف بندگان خود را با سیانت از احکام الهی و انجام مروت با هم نوعان دعوت فرمود و بندگان را به اجراء راه حق دستور داد. چنانکه فرمود: یا أَيُّهَا النَّاسُ قَدْ جَاءَكُم بُرْهَانٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَ أَنْزَلْنَا إِلَيْكُمْ نُورًا مُبِينًا^۱ (نساء، ۱۷۴) خداوند براهینی را برای بندگان نازل فرمود و ایشان را به رفتاری شایسته امر کرد. در بعضی از آیات خداوند بندگان را با فعل نهی (لا یضار) و در جایی دیگر با (لا تضار) نهی و رجز فرمود. در آیه ۲۸۲ سوره بقره از ضرر زدن به گواه و نویسنده قرارداد نهی فرمود و در آیه ۲۳۳ سوره بقره مادر را از ضرر زدن به فرزند نهی نمود. همچنین در آیه ۶ سوره طلاق شوهر را از ضرر زدن به همسر مطلقه اش نهی نمود. هر چند خداوند مصداقی از این فعل استفاده فرمود، اما میتوان از اطلاق آن استفاده کرده و به طور کلی هر انسانی را از ضرر زدن به هم نوع خود و یا سایر جانداران نهی نمود. در روایتی آمده است: مُحَمَّدٌ بْنُ يَحْيَى عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ عِيسَى عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ يَحْيَى عَنْ طَلْحَةَ بْنِ زَيْدٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَنْ أَبِيهِ ع قَالَ: قَرَأْتُ فِي كِتَابِ عَلِيٍّ (عليه السلام) أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ ص كَتَبَ بَيْنَ الْمُهَاجِرِينَ وَالْأَنْصَارِ وَمَنْ لَحِقَ بِهِمْ مِنْ أَهْلِ يَثْرِبَ أَنَّ الْجَارَ كَالنَّفْسِ غَيْرَ مُضَارٍّ وَلَا أَثِمٍّ وَ حُرْمَةُ الْجَارِ عَلَى الْجَارِ كَحُرْمَةِ أُمِّهِ الْحَدِيثُ مُخْتَصَرٌ.^۲ (کلینی، ۱۴۰۷، ۲، ۶۶۶) این روایت از نظر سند موثق و نوع اتصال مسند و سند آن عادی است. (نرم افزار داریه النور، گروه نرم افزاری نور، noorsoft.org) در این روایت پیامبر اکرم (علیه الصلوٰه و السلام) ضرر زدن به همسایه را نهی فرمود. اگر به مفاد روایت دقت کنیم حضرت صرف همسایه را در نظر نداشتند، بلکه شهروندان را مورد خطاب قرار داده و آنها را به احترام و ضرر نزدن به یکدیگر ارشاد فرمودند. از آنجا که فعل (لا یضار) نهی است و در نهی، اجتناب از جمیع مصادیق الزامی شمرده شد؛ (مظفر، ۱۳۷۵، ۱، ۱۰۲) میتوان گفت: اختلال در امنیت شغلی و اجتماعی افراد نیز مصداقی از ضرر است و بر اساس این نهی لازم است از آن اجتناب گردد. (اصفهانی، ۱۴۲۲، ۶۶۳) لذا میتوان گفت: در

^۱ ای مردم حجتی از طرف پروردگارتان برای شما آمد و نوری آشکار به سويتان فرستادیم.

^۲ امام صادق به نقل از پدرشان (علیهما السلام) فرمود: در کتاب امام علی (علیه السلام) خواندم، رسول خدا (صل الله علیه و آله) به مهاجرین و انصار و هر کسی که به آنها مرتبط هستند، دستور دادند: مردم یثرب همسایه مانند خودتان است همانگونه که به خود ضرر نمی زنید و بر خود گناه روا نمی دارید به او نیز روا ندارید. احترام همسایه مانند احترام مادر است.

شغل و کسب و کار و امور اجتماعی افراد خلل وارد نکنید و امنیت اشخاص را در این خصوص زایل ننمایید.

حال که اثبات گردید ضرر رساندن به دیگران به طور مطلق و ایجاد ناامنی در شغل و مناسب اجتماعی به طور مقید، حرام شمرده شده، میتوان گفت مقدمه ی این کار نیز عقلا حرام شمرده شده و آماده سازی مقدمات آن نیز از باب (و لا تعاونوا علی الاثم و العدوان) منهی عنه است. یکی از ابزار این عمل استفاده از هوش مصنوعی در فراهم سازی مقدمه ی ایجاد ناامنی شغلی است که آن نیز عقلا حرام شمرده می شود. و بر اساس ما خرج بالدلیل استفاده از هوش مصنوعی و به کار گیری از آن برای رسیدن به هدف ایجاد ناامنی برای دیگران شرعا، عقلا و قانونا حرام است

۴-۴ تعرض به کرامت انسانی شهروندان

کرامت در لغت به معنای متعددی آمده است، من جمله: سخاوت، جوانمردی، بخشندگی. (فرهنگ لغت معین، موجود در سایت واژه یاب، Vajehyab.com) و کرامت انسانی عبارت الست از: بزرگی و جوانمردی انسان که در برابر دیگران مورد احترام است و بر همگان لازم است تا در برابر یکدیگر آن را محترم شمرند. کرامت بردو نوع است:

۱) کرامت ذاتی: حیثیت طبیعی است که در وجود انسان (بما هو انسان) به ودیعه نهاده شد هاست و هر انسانی از هر نژاد و رنگی و از هر سرزمین و آب و خاکی و با هر عقیده و فرهنگی، ارزش ذاتی و احترام دارد.

۲) کرامت اکتسابی: کرامت اکتسابی، منزلت و جایگاهی است که انسان در سایه ی اختیار خود بدان دست مییابد. انسان در پرتو ایمان و عمل صالح اختیاری، کرامت اکتسابی را که معیار ارزش های انسانی و مایه ی قرب الهی است بدست می آورد اما به جهت غفلت، جهالت و پیروی از هواهای نفسانی از دستیابی به آن کرامت باز می ماند. (وزیری، ۱۳۹۵، ۱۴۷)

در بند ۶ از اصل دوم قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران به موضوع کرامت اشاره شد (کرامت و ارزش والای انسان و آزادی توام با مسؤولیت او در برابر خدا، که از راه:

الف) اجتهاد مستمر فقهای جامع الشرایط بر اساس کتاب و سنت معصومین سلام الله علیهم اجمعین.

ب) استفاده از علوم و فنون و تجارب پیشرفته بشری و تلاش در پیشبرد آنها.

ج) نفی هر گونه ستم گری و ستم کشی و سلطه گری و سلطه پذیری، قسط و عدل و استقلال سیاسی و اقتصادی و اجتماعی و فرهنگی و همبستگی ملی را تامین می کند.

برای حفظ کرامت انسانی عوامل مختلفی وجود دارد؛ در صورتی که آن عوامل مورد تعرض قرارگیرد عواقب جبران ناپذیری به وجود خواهد آمد. چنانکه گفته اند: (از بین بردن کرامت انسانی شخصی

مانند آن است که او را کشته باشند.) (عاملی (شهید ثانی)، ۱۴۱۰، ج ۹، ص ۵۷) شارع مقدس برای حفظ کرامت انسانی نکاتی را مطرح و مصادیق از بین بردن آن را ذکر فرمود. در ما نحن فیه آنچه باعث خدشه به کرامت انسانی می گردد مطرح خواهد شد و اثر هوش مصنوعی در پدیدار ساختن آن عوامل مطرح می گردد که عبارتند از:

(۱) از نظر قرآن جان انسانها محترم است: (وَ لَا تَقْتُلُوا النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلَّا بِالْحَقِّ) (انعام، ۱۵۱) لذا کشتن انسان که مصداق بارزی از زیر پا گذاشتن کرامت انسانی است حرام و ممنوع قرار داده شد، به جز در مواردی که خداوند به آن اذن داده باشد، مانند قصاص و مانند آن. (طوسی، ۱۳۸۷، ۷، ۳)

(۲) کشتن انسان ها اعم از فیزیکی و معنوی حرام است؛ (مَنْ قَتَلَ نَفْسًا بِغَيْرِ نَفْسٍ أَوْ فَسَادٍ فِي الْأَرْضِ فَكَأَنَّمَا قَتَلَ النَّاسَ جَمِيعًا)^۱ (مائده، ۳۲)، هتک کرامت انسانی در قتل معنوی باعث مشکلات فراوانی می گردد. آبروی شخص هتک شده و اعتبار او در جامعه مخدوش خواهد شد. از این رو حیات جامعه را در قصاص قرار داد، (وَ لَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَاةٌ) (بقره، ۱۷۹) و احکام این عامل تربیتی را که در مقابله با ناامنی مؤثر است بیان می کند: (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِي الْقَتْلَى ...). (بقره، ۱۷۸) (دایرة المعارف قرآن کریم، ۱۳۸۲، ۴، ۳۹۳)

(۳) ثروت و دارایی افراد نیز محترم است و از این رو سارقان را باید مجازات کرد: (وَ السَّارِقُ وَ السَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا جَزَاءً بِمَا كَسَبَا نَكَالًا مِنَ اللَّهِ).^۲ (مائده، ۳۸) سرقت از هر راه و ابزاری باشد، خواه در فضای واقعی و یا مجازی به هر شکلی حرام است و کرامت انسانی افراد را هتک می کند. به ویژه آن مجرمی که به عنوان خلیفه الله مورد احترام است، به عنوان مجرمانه دزدی مورد بازخواست قرار می دهد و مجازات می نماید. هر چند مجازان او عقوبت عمل مجرمانه اش می باشد، اما در هر حال عمل دزد و مجازاتش با کرامت انسانی اش سازگار نیست. از این رو خداوند توبه را مقرر فرمود تا اولاً مخطی از کرده ی خود پشیمان شده و به راه راست هدایت گردد و در ثانی کرامت انسانی اش حذف گردد و اثر مجازات (قطع ید) در بدنش نباشد. (طوسی، ۱۳۸۸، ۳، ۵۱۹) بی شک توبه مهمترین سر فصل در حفظ امنیت اجتماعی است و خطاکاران با توبه به درگاه خداوند علاوه بر خلاصی از گناه و جرم، مورد تنبیه قانون قرار نخواهند گرفت.

(۴) حفاظت از اموال و به ویژه اسرار مردم علاوه بر جوانمردی و فتوت، عملی است شایسته که خداوند به آن امر فرمود. زیرا رعایت عهد و امانت از نشانه‌های مؤمنان است: (وَ الَّذِينَ هُمْ لِأَمَانَتِهِمْ وَ عَهْدِهِمْ

^۱ و کشتن کسانی که قتل و فساد مرتکب نشده‌اند همانند کشتن همه ی انسان ها است.

^۲ دست مرد و زن دزد را به کیفر عملی که مرتکب شده‌اند به عقوبت الهی قطع کنید که او نیرومند فرزانه است.

راَعُونَ^۱) (مؤمنون، ۸) (إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا) (نساء، ۵۸) این دو آیه از آیات عام بوده و یکی نشانه های مؤمنان را حفظ امانت و استرداد آن به صاحبش معرفی فرمود، از جمله ی امانتی که باید حفظ شود، اسرار افراد به ویژه کسانی که در موقعیت شغلی و حیثی خاص هستند. البته تا جایی که با منافع حکومت اسلامی و جامعه و شهروندان منافات نداشته باشد. (منتظری نجف آبادی، ۱۴۰۹، ۵، ۲۸۱) این کار باعث حفظ کرامت شخص شده و احترام او نزد همگان حفظ می گردد.

۵) از نشانه های پاسداشت کرامت انسانی، حفظ آبروی افراد و خودداری از مسخره کردن دیگران، نشر اکاذیب و تهمت زدن به افراد محترم جامعه. خداوند در این رابطه می فرماید: (لَا يَسْتَحِرُّ قَوْمٌ مِنْ قَوْمٍ) و عیب جویی از هم: (وَلَا تَلْمِزُوا أَنْفُسَكُمْ) و خواندن دیگران با نام های زشت: (وَلَا تَنَابَزُوا بِالْأَلْقَابِ) و گمان بد درباره مردم: (اجْتَنِبُوا كَثِيرًا مِّنَ الظَّنِّ إِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ إِثْمٌ) و تجسس در عیب های افراد و غیبت آنان: (وَلَا تَجَسَّسُوا وَلَا يَغْتَبِ بَعْضُكُم بَعْضًا) (حجرات، ۱۱ و ۱۲) نهی شده است. (مرکز فرهنگ و معارف قرآن، ۱۳۸۲، ۴، ۳۹۳) در رابطه با مواردی که به آنها اشاره شد، طی ماده ۶۹۷ قانون تعزیرات سال ۱۳۷۵ آمده است: (هر کس به وسیله ی اوراق چاپی یا خطی یا به وسیله ی درج در روزنامه و جراید یا نطق در مجامع یا به هر وسیله ی دیگر به کسی امری را صریحا نسبت دهد یا آنها را منتشر نماید که مطابق قانون آن امر جرم محسوب می شود و نتواند صحت آن اسناد را ثابت نماید جز در مواردی که موجب حد است به جزای نقدی درجه ی شش محکوم خواهد شد) همچنین در ماده ی ۷۰۰ قانون فوق الذکر می خوانیم: (هر کس با نظم یا نثر یا به صورت کتبی یا شفاهی کسی را هجو کند و یا هجویه را منتشر نماید به حبس از یک تا شش ماه محکوم می شود)

۶) کسی که با نشر اکاذیب و اعمال خدعه و تزویر و نوشتار دروغ و با استفاده از زور و نیرنگ به دیگران ضرر وارد کرده و کرامت انسانی ایشان را دست خوش نابسامانی نماید، علاوه بر مجازات از طرف حاکم، باید عملش تبشیر شود تا دیگران او را بشناسند و از او خودداری نمایند. (ابن ادریس حلی، ۱۴۱۰، ۳، ۵۱۲) همچنین شدت مجازات در جرم قذف و افترا به این خاطر است که، قافذ در آنچه می گوید، صادق است، اما عقوبت و کیفر آن به خاطر صیانت و حفظ آبرو و ناموس است، و شارع مقدس برای حفظ و صیانت از آن فرموده است: (وَلَا تَجَسَّسُوا)؛ هرگز از حال درونی یکدیگر تجسس نکنید. (حجرات، ۱۳) و فرموده است: (إِنَّ الَّذِينَ يُحِبُّونَ أَنْ تَشِيعَ الْفَاحِشَةُ فِي الَّذِينَ آمَنُوا لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ فِي الدُّنْيَا، وَالْآخِرَةِ)؛ (نور، ۱۹) «آنان که دوست دارند زشتی ها در میان مردم با ایمان شیوع یابد،

^۱ و رعایت کنندگان امانت و پیمان.

برای آنها غذایی دردناک در دنیا و آخرت خواهد بود». (سیوری حلی، ۱۳۸۸، ۲، ۸۶۳)

همه این موارد می‌تواند در فضای مجازی و با کمک هوش مصنوعی نیز تحقق یابد، به عنوان مثال شخصی از طریق اینترنت پس از هک کردن و شکستن قفل شبکه اطلاعاتی و امنیتی کشور، اسرار اقتصادی، خانوادگی، شغلی و شخصی افراد را افشا کند. امروزه با توجه به اهمیت فناوری اطلاعات و رشد سریع و در عین حال نامتوازن IT، این بستر به یکی از نقاط بالقوه آسیب پذیر و خطرناک در جهان بدل شده و ضرورت توجه و پرداخت سریع و درعین حال نظام مند، معقول و هدفمند به منظور مصون سازی این بستر از تهدیدات موجود در جهت حفظ امنیت ملی و حریم شخصی شهروندان را می‌طلبد.

با این بیانات در می‌یابیم کرامت انسانی نزد شارع مقدس مورد توجه بوده و حفظ آن از امور واجبه است. هتک آن نیز به هر طریق از ناحیه ی او منهی عنه و حرام است. عموم این نهی، هتک کرامت انسانی با هوش مصنوعی را نیز در بر گرفته و چنین کاری با آن ابزار منهی عنه است. نظر نگارندگان این است که هر کسی حقوق شهروندی را بر هر طریقی هتک کند و باعث سلب آسایش و امنیت شهروندان گردد، محارب است و احکام محارب برای او ثابت میگردد. جهت اثبات این امر ادله ی زیر مطرح می‌باشد.

۵- ادله ی محاربه بودن اخلال در امنیت شهروندی

با توجه به مطالبی که در بخش های گذشته به آنها اشاره شد، در خصوص اخلال در امنیت شهروندی، میتوان گفت که آن عملی است محاربه و افساد فی الارض، از این رو می‌توان با استفاده از تنقیح مناط و بهره برداری از ادله ی موجود چنین عملی را مصداقی بارز از مبارزه با خدا و پیامبرش دانست و ناقضان این موضوع را مورد پیگرد قرار داد. دلایل ما بر چنین ادعایی عبارتند از:

۱- ۵ جنگ با خدا

کسانی که به هر طریق و با هر وسیله ای به نقض حقوق حقه ی شهروندان پرداخته و امنیت و آسایش آنان را مختل می‌نمایند، بی شک اعلان جنگ با خدا نموده و کسی که با خدا وارد جنگ گردد، در زمین فساد ایجاد کرده و محارب شناخته می‌شود. وقتی عملی محاربه شناخته شد، اعلام جنگ با خداست ولو این جنگ، مخالفت با احکام قولی یا فعلی الهی باشد. (حسینی شیرازی، ۱۳۶۶، ج ۸۸، ص ۲۳۲) مستند این سخن آیاتی از قرآن است؛ خداوند می‌فرماید:

(۱) إِنَّ الْمُنَافِقِينَ يُخَادِعُونَ اللَّهَ وَهُوَ خَادِعُهُمْ وَإِذَا قَامُوا إِلَى الصَّلَاةِ قَامُوا كُسَالَى يُرَاؤُنَ النَّاسَ وَ لَا يَذْكُرُونَ اللَّهَ إِلَّا قَلِيلًا^۱ (نساء، ۱۴۲)

(۲) وَإِذَا رَأَوْهُمْ تَبَجَّجَتْ أَجْسَامُهُمْ وَإِنْ يَقُولُوا تَسْمَعُ لِقَوْلِهِمْ كَأَنَّهُمْ خُشْبُ مُسَنَدَةٍ يَحْسَبُونَ كُلَّ صِغَحَةٍ عَلَيْهِمْ هُمُ الْعَدُوُّ فَاحْذَرْهُمْ قَاتِلَهُمُ اللَّهُ أَنَّى يُؤْفَكُونَ^۲ (منافقون، ۴)

منافقان در برابر خداوند نیرنگ می کنند و به این عمل ناپسند خود آن قدر ادامه می دهند که در کار خود خبره شده و عمل خود را به اشکال و اوصاف مختلف ادامه می دهند و بندگان خداوند را به بیراهه می کشانند. (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۵، ص ۱۹۱) آنها گستره ی فعالیت شان را به عناوین و موضوعات گوناگون پیش برده و مصادیق متعددی را ایجاد می کنند. از جمله ی این کارها اخلال در امنیت شهروندان است. بی شک این عمل به ضرر جامعه و امنیت آن است و این محاربه ی عملی با خداوند و پیامبر اوست. بر همین مبنا خداوند می فرماید: وَإِذَا تَوَلَّى سَعَى فِي الْأَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيهَا وَ يُهْلِكَ الْخَرْثَ وَ النَّسْلَ وَ اللَّهُ لَا يُحِبُّ الْفُسَادَ^۳ (بقره، ۲۰۵) منافقین (و کفار) تمامی توان و سعی خود را مبذول می دانند تا در زمین ایجاد فساد نمایند. محاربه خود یکی از بزرگترین فسادها بر روی زمین است. (هر محاربه ای فساد بر روی زمین است، بعضی از فسادها محاربه اند، بعضی از فسادها محاربه نیستند. بین این دو عموم و خصوص مطلق برقرار است.

۲-۵ حرمت ورود به گناه و دشمنی با خدا

خداوند ورود به افعال گناه و منهی را نهی فرمود و این عمل را دشمنی با خود اعلام نمود. در آیه ۲ سوره ی مائده می خوانیم: تَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَ التَّقْوَى وَ لَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَ الْعُدْوَانِ. آیه میفرماید: برای انجام کارهای نیکوکارانه و تقوای الهی همکاری کنید و جهت گناه و دشمنی همکاری ننمایید. اخلال در امنیت عمومی به هر شکلی از اشکال و با هر وسیله ای چه مادی و چه معنوی، خواه در عالم واقع و خواه در عالم مجازی و با استفاده از هوش مصنوعی به صورت علنی ورود به گناه و

^۱ منافقان به خدا نیرنگ می زنند در حالی که او آنها را فریب می دهد. چون به نماز برخیزند با بی میلی می ایستند، در چشم مردم خودنمایی می کنند و جز اندکی خدا را یاد نمی کنند.

^۲ هنگامی که آنها را ببینی پیکرشان تو را به شگفت آورد و اگر سخن گویند به سخنشان گوش دهی، گویی چوبهای تکیه زده به دیوارند و هر بانگی را علیه خود پندارند، آنها دشمن تو هستند از آنان دوری کن. خدا آنها را بکشد که چگونه از حق منحرف می شوند.

^۳ و چون از پیش تو برود مدام می کوشد تا بر زمین فساد کند و کشت و نسل را تباه سازد. خداوند فساد را دوست نمی دارد.

دشمنی با خداست. زیرا استفاده از ابزار هوشمند راه وصول به فکر مجرمانه را سهل کرده و توأم با موفقیت می‌نماید.

لذا می‌توان گفت: این کار اثم و عدوان است و عامل آن به عنوان فراهم کننده ی این جرم مصداق آیه خواهد بود و فعل نهی دلالت بر حرمت دارد. در نتیجه همکاری و ورود به این جرم منهی حرام و جرم است. جهت اثبات این حرمت باید گفت. آیه کبرای یک تالیف است و می‌توان گفت، یاری رسانی به دشمنی با خدا و رسول و گناه کاری حرام است. صغرای قضیه اخلال در امنیت عمومی با استفاده از هوش مصنوعی، عامل دشمنی با خلق خدا و لطمه به امت رسول خداست، در نتیجه این عمل گناه و افساد فی الارض و اعلام جنگ با خدا و رسول اوست. هر کس با خدا و رسول وارد جنگ شود، محارب خواهد بود.

۳-۵ اخلال در امنیت شهروندان، انتشار فساد و تباهی

با استناد به آیهی شریفه ی (وَيَسْعُونَ فِي الْأَرْضِ فَسَادًا وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُفْسِدِينَ) (مائده، ۶۴) خداوند در این آیه می‌فرماید: آنان به گسترش فساد در روی زمین می‌کوشند و خداوند مفسدان را دوست ندارد. کسانی که در زمین ایجاد فساد می‌کنند کسانی هستند که خداوند آنان را دوست ندارد. عدم دوستی با خداوند نشان از دشمنی دارد و کسانی که به دشمنی با خدا اقدام می‌کنند محاربند. لذا می‌توان گفت: بی‌تردید اخلال گران در امنیت شهروندان، عامل تولید فساد در زمین هستند و به انحاء مختلفی از تطمیع گرفته تا زور، شهروندان جامعه را در معرض خطر و ناامنی قرار می‌دهند. لذا کسانی که چنین اقداماتی را انجام می‌دهند به عنوان مخل در امنیت و آسایش مردم و محارب شناخته خواهند شد.

علاوه بر این آیه خداوند در جایی دیگر می‌فرماید: (وَإِذَا تَوَلَّى سَعَى فِي الْأَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيهَا وَيُهْلِكَ الْحَرْثَ وَالنَّسْلَ وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ الْفَاسِدَ) (بقره، ۲۰۵) انسان‌های منافق و بیایمان تمام سعی خود را در ایجاد فساد و تباهی در زندگی انسانها ایجاد می‌کنند. بی‌تردید کافران و کسانی که در قلبشان مرض وجود دارد این اقدام را با جدیت به انجام می‌رسانند. در این آیه خداوند دو نمونه ی پرکاربرد در زندگی بشر را مثال زدند که این گونه افراد زراعت و مواد غذایی انسان‌ها را به تباهی می‌کشاند تا در خوراک و سپس در نسل انسانی خلل وارد نمایند. تا باعث بیماری و از بین بردن نسل بشر شوند. (طباطبایی، ۱۳۷۴، ۲، ۱۴۴) به طریق اولی اخلال در امنیت شهروندان نیز نمونه ی دیگری از ایجاد تباهی در زندگی بشر است. لذا می‌تواند از مصادیق کارهایی باشد که خداوند آن را نپذیرفته و انزجار

^۱ و چون از پیش تو برود مدام می‌کوشد تا بر زمین فساد کند و کشت و نسل را تباه سازد. خداوند فساد را دوست نمی‌دارد.

خود را از آن اعلام می دارد.

فساد در زمین در واقع جنبه ی عمومی جرم را می رساند. لذا هر جرمی فساد است ولی نمی تواند فساد در زمین باشد، اما جرم هایی هستند که نه تنها ایجاد فساد می کنند، بلکه زمین و موجودات آن را تحت فشار سنگین و خروج از تعادل و نا به سامانی و درگیری می نمایند. کسی که با قهر و غلبه موجبات سلب امنیت شهروندان را فراهم می کند بی تردید فساد در زمین ایجاد کرده است. (فیض، ۱۳۷۶، ۴۱۳)

در ماده ی ۲۸۶ قانون مجازات اسلامی سال ۱۳۹۲ جرم افساد فی الارض مطرح شده و معیار آن تعیین گردید. در این ماده می خوانیم: (هرکس به طور گسترده، مرتکب جنایت علیه تمامیت جسمانی افراد، جرائم علیه امنیت داخلی یا خارجی کشور، نشر اکاذیب، اخلال در نظام اقتصادی کشور، احراق و تخریب، پخش مواد سمی و میکروبی و خطرناک یا دایر کردن مراکز فساد و فحشا یا معاونت در آنها گردد به گونه ای که موجب اخلال شدید در نظم عمومی کشور، ناامنی یا ورود خسارت عمده به تمامیت جسمانی افراد یا اموال عمومی و خصوصی، یا سبب اشاعه فساد یا فحشا در حد وسیع گردد مفسد فی الارض محسوب و به اعدام محکوم می گردد.)

با توجه به این ماده، عمل اخلال در امنیت نیز مصداقی بارز از افساد فی الارض خواهد بود و مرتکبین آن مشمول پیگرد قانون هستند. قانون مجازات اسلامی سال ۱۳۹۲ میان محاربه و افساد فی الارض را جدا کرده و شاید سلب امنیت از مصادیق افساد فی الارض تلقی گردد. این نظر، وفق نگاه اولیه به همه ی جرائم می تواند افساد تلقی شود، اما با دلایل ابرازی در واقع اخلال در امنیت شهروندان محاربه خواهد بود، نه صرف عنوان کلی افساد فی الارض. با عنایت به فرضیه ی مطروحه توسط نگارندگان و آنچه از ظواهر امر در لغت و اصطلاح به دست می آید، سلب آسایش و امنیت با هر ابزاری محاربه با خدا و رسولش می باشد.

حقوق دانان از بین بردن نظم و امنیت با استفاده از اسلحه یا بدون آن را به عنوان افساد فی الارض و محاربه مطرح کرده اند. (همان، ۲۷۶) در ماده ی ۲۷۹ قانون مجازات اسلامی سال ۱۳۹۲ در رابطه با محاربه می خوانیم: محاربه عبارت از کشیدن سلاح به قصد جان، مال یا ناموس مردم یا ارباب آنها است، به نحوی که موجب نا امنی در محیط گردد. هرگاه کسی با انگیزه ی شخصی به سوی یک یا چند شخص خاص سلاح بکشد و عمل او جنبه عمومی نداشته باشد و نیز کسی که به روی مردم سلاح بکشد، ولی در اثر ناتوانی موجب سلب امنیت نشود، محارب محسوب نمی شود. در ماده ی ۲۸۱ قانون فوق الذکر آمده است: راهزنان، سارقان و قاچاقچیان که دست به سلاح ببرند و موجب سلب امنیت مردم و راه ها شوند محاربند. در این ماده هر چند به ابزار غیر مادی اشاره نشد، اما استفاده از

این ابزار خطرناک تر و بی محابتر از ابزار واقعی است. زیرا در ابزار واقعی انسان می داند با چه کسی و یا چه ابزاری مواجه است، ولی در فضای مجازی همه چیز مخفی است و به یک باره آشکار می گردد. به ویژه وقتی هوش مصنوعی وارد عمل شده و امنیت و آسایش شهروندان را نشانه رود.

۴-۵ عدم شرطیت برداشتن سلاح

در کتب فقهی و قانونی ما در خصوص محاربه، قید برداشتن سلاح (تجريد السلاح) مطرح شده است. اما با مذاقه در روایات این باب، ایجاد رعب و وحشت و ترساندن مردم و ایجاد ناامنی در جامعه عامل پدید آمدن محاربه است، خواه محارب در آن سلاح بردارد یا خیر. (حسینی شیرازی، ۱۳۶۶، ۵، ۲۳۳) از جمله ی این روایات میتوان به روایت مُحَمَّدُ بْنُ عَلِيٍّ بْنِ مَحْبُوبٍ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ الْبَرْقِيِّ عَنْ النَّوْفَلِيِّ عَنْ السَّكُونِيِّ عَنْ جَعْفَرٍ عَنْ أَبِيهِ عَنْ عَلِيٍّ عَلَيْهِ السَّلَامُ أَنَّهُ قَضَى فِي رَجُلٍ أَقْبَلَ بِنَارٍ فَأَشْعَلَهَا فِي دَارِ قَوْمٍ فَأَخْتَرَقَتْ وَ اخْتَرَقَ مَتَاعُهُمْ قَالَ يَغْرَمُ قِيمَةُ الدَّارِ وَ مَا فِيهَا ثُمَّ يُقْتَلُ.^۱ (طوسی، ۱۴۰۷، ۱۰، ۲۲۱) در این روایت ملاحظه می شود امام (علیه السلام) علاوه بر اخذ خسارت مالی از مجرم، او را به خاطر ایجاد ناامنی مجازات فرمود. ما حکم قتل را در جرائم عمومی پس از قصاص نفس، تنها در محاربه ملاحظه می کنیم. (تبریزی، ۱۴۲۸، ۹۷) از این روایت میتوان فهمید محاربه تنها با کشیدن سلاح ایجاد نمی شود، بلکه اگر بزه کار در میان مردم ایجاد ناامنی کند مصداقی از مصادیق محاربه را ایجاد کرده است.

به نظر می رسد در زمان گذشته مهمترین عامل برای ایجاد رعب و وحشت برداشتن اسلحه و ترساندن مردم با آن بود. از این رو با توجه به وضعیت موجود در آن زمان، چنین قیدی در قرآن و کتب فقهی مطرح گردید. اما با تحول در زندگی بشر و نوع ترساندن و ایجاد رعب و وحشت و بی نظمی اشکال دیگری نیز مطرح می باشد؛ یعنی علاوه بر اسلحه، ابزار دیگری نیز جهت ایجاد و فراهم نمودن محاربه می تواند مطرح باشد و به وجود آید. مثل ساختن فیلم، ساخت ربات، هوش مصنوعی و نرم افزارهای مخرب، ایجاد سایت ها و بازی های رایانه ای و مانند اینها که در گذشته وجود نداشت و امروزه متخلفین با این ابزارها راه های تازه ای برای محاربه فراهم می آورند. در کنار این دلیل عقلی می توان به این فرموده ی خداوند نیز استناد کرد که فرمود: (وَ إِذَا تَوَلَّى سَعَى فِي الْأَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيهَا وَ يُهْلِكَ الْحَرْتُ وَ النَّسْلُ وَ اللَّهُ لَا يُحِبُّ الْفُسَادَ)^۲ (بقره، ۲۰۵) بزه کاران سعی میکنند در زمین فساد ایجاد

^۱ حضرت علی (علیه السلام) درباره ی مردی که در خانه ی عده ای آتش افروخت و اساس و کالاهای خانه ی آنها در آتش سوزاند به پرداخت غرامت آن کالاها و سپس کشتن او حکم فرمود.

^۲ و چون از پیش تو برود مدام می کوشد تا بر زمین فساد کند و کشت و نسل را تباه سازد. خداوند فساد را دوست نمی دارد.

کنند و همه چیز را به تباهی بکشانند، خواه عمل زراعی باشد یا نسل انسانی و یا هر چیز دیگر. از این رو هر عمل فساد برانگیز در برابر خداوند ناپسند است و همان گونه که در فراز پایانی آیه آمده خداوند فساد را دوست ندارد. هر آن عملی که نزد خداوند محبوبیت نداشته باشد به حکم اولی حرام است. (طباطبایی قمی، ۱۳۷۱، ۱، ۲۳۰)

افزون بر آنچه آمده به نظر برخی فقها در صدق محارب نیاز به تشهیر سلاح و یا حمل آن نیست بلکه به عنوان مفاط و ملاک آمده صرف ایجاد نا امنی عمومی و برهم زدن نظم اجتماعی مردم و بوجود آوردن ترس و رعب در دل آنهاست به طوری که مردم نسبت به امنیت جان و مال خود در هراس به سر ببرند. (علامی حلی، ۱۴۱۳/۵۸۶-فخرالمحققین، ۱۳۸۷، ۵۴۳/۴-موسوی اردبیلی، ۱۴۱۳، ۵۱۵/۳-حسن شیرازی، ۱۴۱۳، ۲۲۱/۸۸)

وانگهی بر اساس تناسب حکم و موضوع و ارتکازات عقلانیه و عرف لفظ سلاح که در پاره ای از روایات آمده (حرعاملی، ۱۴۰۹، ۳۱۳/۲۸ و ۳۱۴) ظهور در تنقید موضوع نداشته، بلکه دلالت دارد بر این که هر چیز و هر روشی که باعث ترس و رعب مردم شود، هرچند که صلاح نباید، سبب تحقق عنوان محاربه می گردد.

با توجه به آنچه آمده می توان گفت، کشیدن سلاح در محاربه شرط نتیجه نیست، بلکه ابزار نشان دادن دشمنی و ایجاد رعب و وحشت است و هر کس با هر ابزاری دشمنی با خدا و رسول و شهروندان جامعه اسلامی را فراهم آورد و هر اقدامی مثل سلب امنیت عمومی اشخاص را انجام دهد، بی تردید محاربه را فراهم آورده و عاملان این جریان به عنوان محارب شناخته شده و باید مورد پیگرد قانون قرار بگیرند.

۵-۵ افساد فی الارض

بدون تردید سلب امنیت شهروندان با هر روشی به هر طریق و ابزاری افساد فی الارض بوده و مرتکب آن محارب محسوب می شود، زیرا محارب یکی از مصادیق بارز مفسد فی الارض است. در تفسیر آیه ۳۳ سوره مائده که خداوند فرمود: "إِنَّمَا جَزَاءُ الَّذِينَ يُحَارِبُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَيَسْعَوْنَ فِي الْأَرْضِ فَسَادًا أَنْ يُقَتَّلُوا أَوْ يُصَلَّبُوا أَوْ تُقَطَّعَ أَيْدِيهِمْ وَأَرْجُلُهُمْ مِنْ خِلَافٍ أَوْ يُنْفَوْا مِنَ الْأَرْضِ ذَلِكَ لَهُمْ جِزْيٌ فِي الدُّنْيَا وَلَهُمْ فِي الْآخِرَةِ عَذَابٌ عَظِيمٌ" آمده: عبارت "وَيَسْعَوْنَ فِي الْأَرْضِ فَسَادًا" به عنوان جزئی از سبب در واقع شرط تحقق محاربه را بیان می کند و آیه به دو فعل و فاعل مستقلاً اشاره ندارد بلکه تنها ذبا یک فعل که هم با محاربه با خدا . رسول و هم سعی در ایجاد فساد در زمین است، اشاره دارد. به عبارت دیگر در آیه مذکور تنها عنوان محاربه مطرح شده و جمله "وَيَسْعَوْنَ فِي الْأَرْضِ فَسَادًا" جنبه تاکید دارد و "واو" میان یحاربون و يسعون از نوع عطف و دلالت بر جمع بین آن ها دارد. (فاضل لنکرانی، ۱۴۲۲، ۶۳۸-موسوی اردبیلی، ۱۴۱۳، ۴۹۸/۳)

۶-۵ بنا عقلا

با توجه به عنوان مقاله، بررسی فقهی سلب امنیت شهروندی در هوش مصنوعی موضوع جدیدی بوده و از جرائم نوظهور در فضای سایبری و مجازی است، ولی از آنجایی که در اصل و جنس و ماهیت این جرم هیچگونه تغییری حاصل نشده بلکه فقط شیوه و شکل آن تغییر یافته، لذا بر اساس بنا عقلا و ارتکازات عرفی این گونه اعمال جرم محسوب شده و دارای مجازات محاربه و افساد فی الارض است. از طرف دیگر شارع مقدس نیز آن را ردع و انکار نکرده و با صدور بیان به صورت کلی از ناحیه شارع و الغای خصوصیت از موارد موجود (درفضای غیر مجازی)، موضوع برات عقلیه (عدم بیان) نیز در اینجا منتفی است.

توضیح مطلب اینکه معاصرت و همزمانی در حجیت بنا عقلا شرط نبوده و اصل بر موافقت شارع با آن است. آنچه در حجیت روش عقلا لازم است همین است که رده و منع شارع از آن ثابت نباشد، اما اثبات عدم ردع و یا عدم علم به امضای شارع، بنا را بر حجیت این سیره قرار می‌دهیم. (۱۳۷۴، ۱۲/۳) وانگهی حجیت سیره عقلا بر مبنای طبیعت عقلایی انجام گرفته، هرچند که ائمه (ع) بدان عمل نکرده باشند و آن اختصاص به عرف زمان پیامبر (ص) و اما (ع) ندارد. (صدر، ۱۴۱۸، ۲۶۴/۱) بر این اساس دامنه بنا عقلا محدود به سیره‌های عقلایی زمان شارع نیست بلکه سیره‌های متحدته از جمله سلب امنیت شهروندی با هوش مصنوعی را نیز شامل می‌شود.

۶- نتایج تحقیق

با توجه به مطالبی که در بخش‌های قبل به آنها اشاره شد، نتایج ذیل به دست می‌آید:

- (۱) اخلال در امنیت عمومی از جرائم سازمان یافته و مشترک است.
- (۲) استفاده از هر ابزاری جهت سلب امنیت اجتماع مورد منع قانون قرار گرفته و عامل آن مورد پیگرد قانون قرار گرفته و ابزار آن توقیف می‌گردد.
- (۳) هوش مصنوعی ابزار کارآمد و پر اثر است و میتواند در اغلب مراحل و مداخل زندگی بشر داخل شده و اثر مثبت و یا منفی داشته باشد.
- (۴) از جمله کارهایی که هوش مصنوعی قادر به انجام آن است، اخلال در رفتار، سلامت، حرکت، تفکر، شغل، حیثیت، آبرو، سرمایه و غیره است. اختلال در این موارد موجبات سلب امنیت و آسایش شهروندان را به بار آورده و مشکلات عدیدهای را فراهم می‌آورد.
- (۵) به نظر میرسد اخلال در امنیت و آسایش شهروندان مصداقی از مصادیق محاربه است. زیرا در

تحقق محاربه سلاح کشیدن رکنی الزامی نیست، بلکه صرف سلب امنیت و آسایش و ایجاد ترش و وحشت و اضطراب به گونهای که زندگی شهروندان را مختل نماید کافی است. وانگهی می توان آن را تحت عنوان افساد فی الارض و مشمول آیه ۳۳ سوره مائده داشت و بنا عقلا نیز موید آن است.

منابع و مأخذ

- قرآن کریم،
 العصفور بحرانی، یوسف بن احمد بن ابراهیم، (۱۴۰۵ ق)، الحقائق الناصرة فی أحكام العترة الطاهرة، مصحح محمد تقی ایروانی - سید عبد الرزاق مقرر، ناشر دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه، قم، چاپ اول.
 ابن ابی جمهور، محمد بن زین الدین، (۱۴۰۵ ق)، عوالی اللئالی العزیزیه فی الأحادیث الدینیة، مصحح مجتبی عراقی، ناشر دار سید الشهداء للنشر، قم، چاپ اول.
 ابن ادریس حلی، محمد بن منصور بن احمد، (۱۴۱۰ ق)، السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی، ناشر دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه، قم، چاپ دوم.
 استورات، راسل - نورویگ، پیتز، (۱۳۹۴ ش)، هوش مصنوعی، مترجم عین الله جعفر نژاد قمی، ناشر علوم رایانه، بابل، چاپ هفتم.
 اصفهانی، سید ابو الحسن، (۱۴۲۲ ق)، وسیله النجاة، (شارح سید روح الله موسوی خمینی، ناشر مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی قدس سره، قم، چاپ اول.
 اصفهانی، محمدحسین کمپانی، (۱۳۷۴ ق) نهاییه الدرايه فی شرح الکفایه، سید الشهداء، قم
 ایزدی فرد، علی اکبر - حسین نژاد، سید مجتبی، (۱۳۹۵ ش)، بررسی افساد فی الارض اینترنتی، مجله پژوهش های فقه و حقوق اسلامی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد بابل، سال دوازدهم، شماره ۴۴.
 بادکوب های، شیخ صدرا، (۱۴۱۸ ق)، هداية الأصول فی شرح کفایة الأصول، ناشر چاپخانه العلمیه، قم، چاپ اول.
 بحرانی، محمد سند، (۱۴۱۵ ق)، سند العروة الوثقی - کتاب الطهارة، ناشر انتشارات صفی، قم، چاپ اول.
 تبریزی، جواد بن علی، (۱۴۲۸ ق)، تنقیح مبانی الأحکام - کتاب الدیات، ناشر دار الصدیقه الشهیده سلام الله علیها، قم، چاپ اول.
 تجلیل تبریزی، ابو طالب، (۱۳۷۹ ش)، التعليقه الاستدلاليه علی تحریر الوسیله، ناشر مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی(ره)، تهران، چاپ اول.
 جوهری، اسماعیل بن حماد، (۱۴۱۰ ق)، الصحاح - تاج اللغة و صحاح العربیة، مصحح احمد عبد الغفور عطار، ناشر دار العلم للملايين، بیروت، چاپ اول.
 حر عاملی، محمد بن حسن، (۱۴۰۹ ق)، تفصیل وسایل الشیعه الی تحصیل مسایل الشریعه، مؤسسه آل البيت(ع)، قم

- حسینی شیرازی، سید محمد، (۱۳۶۶ ش)، موسوعه استدلالیه فی الفقه الاسلامی، ناشر مؤسسه فکر الاسلامی، قم، چاپ اول.
- رضایی اصفهانی، محمدعلی، (۱۳۸۷ ش)، تفسیر قرآن مهر، ناشر پژوهشهای تفسیر و علوم قرآن، قم، چاپ اول.
- سبحانی تبریزی، جعفر، (۱۳۷۷ ش)، نظام اخلاقی اسلام: تفسیر سوره مبارکه حجرات، ناشر بوستان کتاب، قم، چاپ هشتم.
- سیوری حلی، مقداد بن عبدالله، (۱۳۸۸ ش)، کنز العرفان فی فقه القرآن، مترجم عبد الرحیم عقیقی بخشایشی، ناشر نوید اسلام، قم، چاپ چهارم.
- شیخ الشریعه اصفهانی، فتح الله بن محمد جواد نمازی، (۱۴۱۰ ق)، قاعده لا ضرر، مصحح یحیی ابوطالبی عراقی، ناشر دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه، قم، چاپ اول.
- صدر، سید محمد باقر، (۱۴۱۸ ق)، دروس فی علم الاصول، موسسه النشر الاسلامی، قم
- طباطبایی، سید محمدحسین، (۱۳۷۴ ش)، المیزان فی تفسیر القرآن، مترجم سید محمدباقر موسوی، ناشر جامعه مدرسین حوزه علمیه، قم، چاپ پنجم.
- طباطبایی قمی، تقی، (۱۳۷۱ ش)، آراؤنا فی اصول الفقه، ناشر محلاتی، قم، چاپ اول.
- طوسی، محمد بن حسن، (۱۴۰۷ ق)، تهذیب الأحکام، مصحح حسن الموسوی الخراسانی، ناشر دار الکتب الإسلامیه، تهران چاپ چهارم.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۳۷۵ ق)، الاقتصاد الیهادی إلى طریق الرشاد، ناشر انتشارات کتابخانه جامع چهلستون، تهران، چاپ اول.
- طوسی، محمد بن حسن، (۱۳۸۷ ق)، المبسوط فی فقه الإمامیه، مصحح سید محمد تقی کشفی، ناشر المکتبه المرتضویه لإحياء الآثار الجعفریه، تهران، چاپ سوم.
- عاملی (شهید ثانی)، زین الدین بن علی، (۱۴۱۰ ق)، الروضة البهیة فی شرح اللمعة الدمشقیة، مصحح سید محمد کلانتر، ناشر کتابفروشی دآوری، چاپ اول.
- علامه حلی، حسن بی یوسف، (۱۴۱۳ ق)، قواعد الاحکام فی معرفه الحلال و الحرام، دفتر انتشارات اسلامی، قم
- عظیم زاده، شادی، (۱۳۹۳ ش)، کمک حافظه حقوق جزای عمومی، ناشر دوراندیشان، تهران، چاپ یازدهم.
- فاضل موحدی لنکرانی، محمد، (بی‌تا)، تفصیل الشریعه، ناشر مرکز فقهی ائمه اطهار (ع)، قم، چاپ دوم.
- فاضل هندی، محمد بن حسن، (۱۴۱۶ ق)، کشف اللثام و الإیهام عن قواعد الأحکام، ناشر دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه، قم، چاپ اول.
- فخرالمحققین، محمد بی حسن، (۱۳۸۷ ق)، ایضاح الفوائد فی شرح مشکلات القواعد، موسسه اسماعیلیان، قم
- فیض، علیرضا، (۱۳۷۶ ش)، مقارنه و تطبیق در حقوق جزای عمومی اسلام، ناشر سازمان چاپ و انتشارات فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران، چاپ چهارم.
- فیض کاشانی، محمد محسن ابن شاه مرتضی، (۱۳۷۲ ش)، المحجّة البیضاء فی احیاء الاحیاء، ناشر بنیاد پژوهشهای اسلامی، مشهد، چاپ اول.

- فیض کاشانی، محمد محسن ابن شاه مرتضی، (بی‌تا)، سفینه النجاه، مترجم محمد رضا درودیان تفرشی، بی‌نا، چاپ اول.
- قطب الدین راوندی، سعید بن عبدالله، (۱۴۰۵ ق)، فقه القرآن، ناشر انتشارات کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی رحمه الله، قم، چاپ دوم.
- کاشف الغطاء النجفی، محمد حسین بن علی بن محمد رضا، (۱۳۵۹ ق)، تحریر المجله، ناشر المکتبه المرتضویه، نجف اشرف، چاپ اول.
- کلینی، محمد بن یعقوب بن اسحاق، (۱۴۰۷ ق)، الکافی، مصحح علی اکبر غفاری - محمد آخوندی، ناشر دار الکتب الإسلامیه، تهران، چاپ چهارم.
- مازندرانی، محمد صالح بن احمد بن شمس ساروی، (۱۳۸۲ ق)، شرح الکافی، محقق ابوالحسن شعرانی، ناشر المکتبه الإسلامیه، تهران، چاپ اول.
- مجلسی اصفهانی، محمدتقی، (۱۴۱۴ ق)، لوامع صاحبقران، ناشر مؤسسه اسماعیلیان، قم، چاپ دوم.
- مرکز فرهنگ و معارف قرآن، (۱۳۸۲ ش)، دایره المعارف قرآن کریم، ناشر بوستان کتاب، قم، چاپ سوم.
- مظفر، محمد رضا، (۱۳۷۵ ش)، أصول الفقه، ناشر اسماعیلیان، قم، چاپ پنجم.
- مغنیه، محمدجواد، (۱۳۷۸ ش)، تفسیر کاشف، مترجم موسی دانش، ناشر بوستان کتاب، قم، چاپ اول.
- مفید بغدادی، محمد بن محمد بن نعمان عکبری، (۱۴۱۳ ق)، المقنعه، ناشر کنگره جهانی شیخ مفید، قم، چاپ اول.
- مکارم شیرازی، ناصر و همکاران، (۱۳۷۱ ش)، تفسیر نمونه، ناشر دار الکتب الإسلامیه، تهران، چاپ دهم.
- منتظری نجف‌آبادی، حسین علی، (۱۴۰۹ ق)، مبانی فقهی حکومت اسلامی، مترجمین محمود صلواتی، ابوالفضل شکوری، ناشر مؤسسه کیهان، قم، چاپ اول.
- موسوی اردبیلی، سید عبدالکریم، (۱۴۱۳ ق)، فقه الحدود و التعزیرات، مکتبه امیرالمومنین ۹ع.
- موسوی خمینی، سید روح الله، (۱۴۲۱ ق)، کتاب البیع، ناشر مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی قدس سره، تهران چاپ اول.
- موسوی گلپایگانی، سید محمدرضا، (۱۴۱۲ ق)، الدر المنضود فی احکام الحدود، دارالقرآن الکریم، قم.
- نجفی (صاحب جواهر)، محمد حسن، (۱۴۰۴ ق)، جواهر الکلام، فی شرح شرایع الاسلام، داراحیا التراث العربی، بیروت.
- نهیج البلاغه، مترجم آیتی، عبدالمحمد، (۱۴۲۰ ق)، ناشر انتشارات فرهنگ اسلامی، تهران، چاپ سوم.
- وحید خراسانی، حسین، (۱۴۲۸ ق)، توضیح المسائل، ناشر مدرسه امام باقر علیه السلام، قم، چاپ نهم.
- ورام بن ابی فراس، مسعود بن عیسی، (۱۴۱۰ ق)، مجموعه ورام، ناشر مکتبه فقیه، قم، چاپ اول.
- وزیری، مجید - عابدی، محبوبه، (۱۳۹۵ ش)، ساخت قاعده فقهی کرامت، فصلنامه پژوهش های فقه و حقوق اسلامی، سال دوازدهم، شماره ۴۴.